

POSZTSZOCIALIZMUS ÉS A RURALITÁS ÚJRATERMELŐDÉSE

Bevezetés

A parasztság, a falusi társadalom, a kisüzemi agrárgazdaság mibenlétének, szerepének és átalakulásának vizsgálata legalább az 1950-es évektől kérdése a különböző társadalomtudományoknak, antropológiának, néprajznak, társadalom- és gazdaságtörténetnek, a szociológiának is (Bodrogi 1978; Pitt-Rivers 1969; Redfield 1960; Sárkány 1983; J. Scott 1976; Szelényi 1992, Wolf 1966, Magyarországon kutató külföldiként Hann 1982). Az érdeklődés különösen felerősödött 1990 után: noha a szocializmus idején olyan vélemény is született, miszerint a parasztság fel fog számolódni (vö. Szelényi 1992: 65), az 1990-es változásokat követő folyamatok szükségessé tették az ezekhez kapcsolódó fogalmaknak és a társadalmi jelenségeknek is az újbóli előtérbe hozását és értelmezését (Fox 2011; Oláh 2004b; Peti-Szabó 2006; Schwarz et al. 2005; Szabó Á. T. 2009; Szilágyi 2002a; Verdery 2003). Ezekből az írásokból a változások és a minták sokrétű volta egyértelműen kiviláglik. Az átmenet a társadalom minden szintjén átalakította a gazdasági viszonyokat, a szociális körülményeket, az uralkodó kulturális mintákat, de az etnikai viszonyokat is. A tudományban egyetértés van a fölött, hogy ezek a változások Eurázsia szerte leginkább a vidéki lakosságot érintették kedvezőtlenül (Hann 2002b: 3). A változások során mind a való életben, mind az értelmezésekben olyan ellentétpárok feszültek egymásnak, mint a szocialista és kapitalista, szocialista és liberális, szocialista és posztszocialista, keleti és nyugati, moralitás és racionalitás. Túl azon a kérdésen, hogy vajon ezek a fogalmak analitikusan megfelelőek voltak-e az átmenet és a kialakuló új körülmények leírására (Thelen 2011), a vidéki népességnek nagyjából segítség nélkül kellett szembenéznie ezekkel az átalakulásokkal és feltalálnia magát az új kapitalista körülmények között. Az alábbi fejezetben annak járok utána, hogy a posztszocializmus, az új piaci feltételek és átstrukturálódó mezőgazdaság keretei között a valamikori parasztok mai utódai többszöri modernizáción átesett paraszti örökség alapjain hogyan találták fel magukat. A fejezetben elsősorban a román–magyar viszonyokat nézem (ezt hátrébb meg is indoklom), és a cigányokat csak akkor vonom be az elemzésbe, ha a gondolatmenet úgy kívánja.

Átmenet és útkeresés különféle hagyományok között

Az 1989 után eltelt 22–23 év mind gazdaságilag, mind kulturálisan nagy kihívások elé állította a falusi embereket.⁹⁷ A szocialista gazdaság- és társadalomirányítás ideje alatt kialakult társadalmi, gazdasági és kulturális intézmények és minták egy része hosszabb-rövidebb idő alatt átalakult vagy el is tűnt, az új minták kialakítása pedig nehézkes volt. Mind a szocializmusnak, mind a poszt-szocialista időszaknak egyaránt az egyik jellemzője az ellentmondásosság volt, abban például, ahogy az emberek egyszerre teremtettek folyamatosságot a régi és az új rendszer között és utasították el azt. Ebben a kontextusban az átmenet két, egymással összefüggő szervezőelve a múlt eltörlése (*annihilation of the past*) és az események visszafordíthatósága (*reversibility of events*) volt (Giordano-Kostova 2002), illetve e kettőnek a néhol egymással versengő, máskor egymást kiegészítő alkalmazása. A gazdálkodás esetében például evidensnek tűnhetett, hogy az emberek a tévesztés előtti idők mintái alapján fogják újjászervezni a gazdaságaikat: a teljes restitúción keresztül ezt a hatalom is támogatta és ezzel megerősítette az események visszafordíthatóságának az érzését. S noha a földek visszaadásán túl a paraszti minták alkalmazására történtek is kísérletek, amiket a tudomány is dokumentált,⁹⁸ a régi minták használatának az új körülmények között több akadálya is volt. A kisüzemek elindítása inkább tekinthető az új körülményekhez történő adaptációnak, semmint a régi minták változtatás nélküli újjáélesztésének (vö. Burawoy–Verdery 1999: 3). A földeket – mint fentebb említettem – az 1940-es évek végétől több hullámban vették el az emberektől és a kollektivizálás hivatalosan 1962-ben fejeződött be. Az 1989-es fordulatig, a kollektív gazdaságok ezt követő felszámolásáig, illetve az 1991-es földosztási törvény⁹⁹ megjelenéséig tehát mintegy harminc vagy esetenként harminc egy-néhány év telt el. Egy emberöltőnyi vagy annál is hosszabb idő, ami alatt a falusi lakosság egy része, az a része, amelytől a földeket elvették, megöregedett. Mára ez a generáció pedig a legidősebbnek számít a falvakban, hisz az 1930-as években születettek, akik már jobbra felnőtt fejfelé éltek át a kollektivizálást, a változásokkor a hatvanas éveikben jártak, ma pedig fölötté vannak a nyolcvannak, gazdaságilag már nem vagy csak részlegesen aktívak. A lakosság másik része, amelynek a tagjai a hatvanas éveikben vagy a hatvanas évek végén váltak aktív korúvá, elköltözött vagy elkezdett ingázni a közeli városok gyáraiba: mint a korábbi fejezet etnikai-demográfiai folyamatait elemző részből kiderült, a vidék román és magyar (illetve szász) lakossága ekkor jelentősen csökkent. B. M. I. például, aki adminisztratív beosztásban a bonyhai kollektív gazdaságban dolgozott annak indulásától 1974-ig, ebben az évben váltott, és ismeretsége segítségével a bútorgyárban kapott állást és Dicsőszentmártonba kezdett ingázni. Mint mondja, a két lánya akkor kezdett tanulni, és a kollektív gazdaság által adott juttatás

97 Ez igaz egyébként a városi emberekre is, szükségtelen taglalni azoknak a kihívásokat, amelyekkel az átmenet során az embereknek szembe kellett nézniük.

98 Az ezzel a kérdéssel foglalkozó írások sora igen hosszú. Szilágyi Miklós is felveti ezt a kérdést (lásd Szilágyi 2002b).

99 A 18/1991-es törvény, amely a földosztást szabályozta.

nem volt elegendő ahhoz, hogy városi középiskolába, majd egyetemre járjanak. Példája nem egyedüli: a szocialista ipar virágzása idején csak az idősek és azok maradtak a faluban és a mezőgazdaságban, akik nem tudtak helyet találni maguknak az iparban. Noha az ingázók vállalhattak és vállaltak is földet részesművelésre a kollektív gazdaságtól, és különösen a nyolcvanas években kialakult hiánygazdálkodás idején a városra költöztek is részt vettek a helyi termelésben, hogy legalább az alapvető élelmiszerek egy részét előállítsák, ez a munkás vagy paraszt-munkás réteg a mezőgazdaságból jobbra kiintegrálódott. A kollektív gazdaság földjét a kezdeti fázisban az emberektől elvett gépekkel (eszközökkel) és állatokkal művelték, azonban a mezőgazdasági gépállomások elindításával a hagyományos, kisparaszti eszköztechnika háttérbe szorult, előtérbe kerültek az akkor modernnek számító gépek, ami koncentrálna a mezőgazdasági szaktudást, hisz a szántás, vetés, aratás műveletei az új gépekkel már egészen másak voltak, amiket már csak a gépkezelők tanultak meg, az egyszerű téesztagok nem. *Aztán gyárat csináltak, ide a kollektívbe traktorok érkeztek, és hát elmentek. Az emberek elmentek. Mindenki elment a gyárba...volt itt egy SMA...olyan gépállomás...na, az dolgozta a földet, és az emberek elmentek városra.* (B. M. I.) A gépek bevezetése ugyanakkor tovább csökkentette a falusi munkaerő iránti igényt, ez a hatás pedig együtt járt azzal, hogy a városi munkahelyek jobb fizetést és életkörülményeket biztosítottak. Egyre több ember hagyta el a falut, és integrálódott ki a mezőgazdaságból.

Amikor a kollektív gazdaságokat felszámolták, az otthon maradtak nagy része tehát idős volt, illetve nem birtokolta azokat a korszerű tudásokat, amelyekkel sikeresen földet lehetett volna művelni. Ráadásul a földet visszakapták ugyan, de csak azokat a gépeket kaphatták vissza a megművelésükhöz, amiket maguk beszolgáltattak: *Há ez má' még a nagyapámé volt... be volt adva a kollektívbe. Akkor visszaadták.* (B. A.) Ezek az eszközök viszont a harminc év elteltével végképp meghaladtak voltak, nem is beszélve arról, hogy mennyire meghaladtak meg. A mezőgazdasági gépállomás eszközállományához pedig jobbra csak a valamikori agrárelitnek, illetve a gépállomáson dolgozóknak volt hozzáférése. Ma a gazdálkodók csoportját vizsgálva feltűnő az előregedés és ezzel együtt a fiatalok hiánya: J. J., a környék legnagyobb mezőgazdasági vállalkozásának a tulajdonosa az utóbbi években – korára hivatkozva – drasztikusan csökkentette a gazdasága méretét. Tudatában van annak, hogy az üzemet, bár unokáit közel tartotta magához, nem lesz, akinek tovább vinnie: a mezőgazdaság már nem vonzó számukra, holott a család szerencséje innen épült fel. A városra költözött vagy ingázó, a szocializmus alatt a mezőgazdaságból részlegesen vagy teljesen kiintegrálódott embereknek a helyzetét az is nehezítette, hogy – szüleikhez hasonlóan – nem birtokolták a szükséges tudásokat, ráadásul nem is laktak helyben, emiatt az időhasználatukat nem tudták a mezőgazdaságban fellépő szükségletekhez igazítani. Az időjárás feltételektől nagymértékben függő mezőgazdaságban ez pedig döntő tényező lehet, hisz kedvező időjárás esetén, vagy amikor az időjárás azt megköveteli, rögtön neki kell fogni a munkának: a szőlő és egyes zöldségek (paradicsom, uborka) művelésében például igen fontos, hogy esőt követően kerüljön föl a növények levelére a gombák támadása ellen védőszer. Ez a városon élő vagy faluból a városra ingázó, a napjaikat a munkahelyen és utazással töltő „falusiak” esetén nem minden esetben valósulhatott meg.

Amikor a földet visszaadták, akkor elkövettek egy hibát. Akiké a föld volt, azok öregek voltak. De a gyerekek városban biztatták, apám, vedd vissza a földet, mert segítek én. Eltelt egy év, jött haza Vásárhelyről, Dicsőből, jött az eső, nem lehetett dolgozni. Hazament. Megint jön, megint jött az eső, megint nem lehetett dolgozni. Hát, apám, csinálj, amit akarsz a földeddel, mert én nem jövök többet. (A. S.)

Az előregedéssel, a falu demográfiai szerkezetének a megváltozásával, a tudás harminc év alatt történő elavulásával, illetve tovább nem adásával kapcsolatban tehát komolyan feltehető a kérdés, hogy milyen agrárkultúra, milyen mintakészlet éledt újra ezen – és nem csak ezen – a vidéken. A valamikori paraszti agrárkultúra hatása elvitathatatlan, ha másban nem, akkor abban, hogy az emberek ott és annyit követeltek (és jobbra kaptak) vissza, amennyit tőlük vagy felmenőiktől elvettek, és ezzel a szétaprózott, ma a támogatások igénylését is nehezítő birtokszerkezet is újjáéledt: *Hát vannak, éppen most már...ott van Pusztalába, Asszonygödre, van Kovácsgödre, van Diós, van mindenféle, van a Jósághegy, van Lókert... Hát úgy vannak mind darabokként. Mikor osztották az öregek, akkor mindenütt, itt is egy kicsit s túl is egy kicsit. Messze is, közel is. (B. A.)* De az a korábbiakban mondottakból világossá válhatott, hogy ez a paraszti mintakészlet nem is éledhetett újra teljesen, és nem is volt alkalmas arra, hogy az új körülmények között a sikeres adaptáció feltételeit megteremtse. A kezdeti eufóriás évek után¹⁰⁰ viszonylag hamar kiderült, hogy a kollektivizálás előtti birtokszerkezet, a visszakapott eszközállomány nem alkalmas arra, hogy korszerű mezőgazdaságot lehessen folytatni, mint ahogy az is kiderült, hogy az új fogyasztási és életmódmintákat mezőgazdasági munkából nem lehet fenntartani. És végül az is világossá vált, hogy a politika, a törvényhozás nem képes hosszú távra érvényes agrár- és vidékpolitikát kidolgozni és fenntartani, nem tud semmit kezdeni azzal, hogy egyre szélesebbre nyílik a mezőgazdasági eszközök (gépek, üzemanyag, vegyszerek) és a mezőgazdasági termékek felvásárlása közötti olló, és hogy a mezőgazdasági termelőknek a globális agrárpiacon kialakult nyomott árakkal kell felvenniük a versenyt. Így az átmenet során a vidéki népességnek fokozott hátrányokkal kell megküzdenie.

Bonyhán így az agrárágazaton belüli adaptációnak különféle mintái találhatók meg. Ezeket az adaptációs mintákat pedig egyrészt az örökölt közösségi és családi hagyományok és tőkekészletek (a szó legtágabb értelmében), az előbbiekkal szoros együttműködésben a helyi gazdálkodás történeti előképei, másrészt a jelenben tapasztalható társadalmi, politikai, makrogazdasági és ökológiai feltételek határozzák meg. Ezek az összhatások eredményezték, hogy míg az átmenetben nem voltak számottevő román–magyar etnikai törésvonalak a gazdaságban és mezőgazdaságban, a falu átalakulása és ezen belül az agrárátalakulás a cigány lakosságot halmozottan hátrányos helyzetbe hozta.

100 A helyiek beszámolóiból ez a kilencvenes évek közepéig, végéig tartott, ekkor volt egy nagy lemorzsolódás a mezőgazdaságban. A térség mezőgazdasági eredményeit összefoglaló statisztikákból inkább fluktuáció olvasható ki, illetve az, hogy valóban vannak olyan növényi kultúrák és művelési ágazatok (búza, szarvasmarha), ahol jelentős csökkenés mutatható ki (lásd a táblázatokat a mellékletben).

Bonyha mai gazdálkodási képét – más és más jelleggel és mértékben – a grófi birtok jelenléte és a kollektív gazdaság működése mellett az 1989-es változások után eltelt időszak eseményei és folyamatai (a fentebbiekben társadalmi, politikai, makrogazdasági és ökológiai gazdálkodási feltételeknek nevezett tényezők összessége) határozzák meg leginkább. Ez utóbbiban pedig már az is benne van, hogy miként vélekednek a jelen szempontjából a múlttól, és ez sok mindent elmond nemcsak a jelenről, hanem arról is, hogy adott kontextusokban hogyan jönnek létre helyi tudások: mivel a jelen a bonyhaiak jelentős része viszonylag sikertelenségként éli meg, ennek a tapasztalatnak a fényében hajlamosak szebbként látni a múltat. A posztszocialista nosztalgia kutatói jobbra egyetértenek abban, hogy a nosztalgia valójában a jelen kritikája is (Berdahl 1999; Pasička 2012). A bizonytalan jelen szempontjából mind a grófi birtok működése, mind a kollektív gazdaság tevékenysége sokak számára egy pozitív referencia.¹⁰¹ Illetve feltételezhető, hogy a szocializmusnak – mint ahogy David Kideckel állítja (Kideckel 1993) – sokkal nagyobb volt a hallgatóságos társadalmi támogatottsága, mint azt utólag gondolnánk. A kollektív gazdaságról többeknek van közvetlen és pozitív emléküik. Ez különösen igaz két kategóriára: a mai, fokozott elszegényedést és társadalmi lecsúszást megelőző rétegekre, akiknek a kollektív gazdaság és az azt fenntartó elosztó rendszer mégiscsak biztosította a méltányos élet élésének alapjait, illetve a valamikori elit egy részére, amely annak ellenére emlegeti ezt a korszakot nosztalgiával, hogy a mai hatalmi pozíciók is jobbra a tagjai kezében összpontosulnak. Úgy érzékelik mégis, hogy a vidékiség nem jelentett ilyen mértékű periferialitást, a vidék a mezőgazdaságon keresztül részt vett a termelésben, az ország fenntartásában, és ezzel egyben határozott véleményt fogalmaznak meg a jelenlegi helyzetről. Mivel a mezőgazdasággal sokan felhagytak, sok a megműveletlen föld, sokkal kevesebb állatot tartanak az emberek stb., különösen igaz lehet, hogy a tévesz idején a termelési szektor teljesítette a rá kirótt feladatokat.¹⁰² Ennek a pozitív képnek a kialakulásához – különösen a ma lecsúszást megelőző esetén – az is hozzájárulhat, hogy a szocialista rendszer az alapvető szükségletek (való igaz, ennek egy sajátosan értelmezett változata) kielégítését megígérte és ezt be is váltotta (Verdery 1996: 28). Mindenkinek volt lakása és munkája, és ez a bonyhai szegények (akiknek nagy része cigány) körében ma egy nagyon fontos érv, hisz nagy részüknek sem munkája nincs, sem a lakáskörülményeik nem megfelelőek. Azt sem lehet állítani ugyanakkor, hogy a rendszer a mindennapi élet szabályozásában teljesen sikerrel járt volna. A hatalom nem tudott minden szférában mindig jelen lenni, voltak példák helyi együttműködésekre, a rendszer kijátszására, így azt lehet mondani, hogy a mindennapi életvilágok szintjén a rendszer bizonyos értelemben – és nyilván összefüggésben az emberek rátermettségével, bátorságával stb., összefoglaló szóval azzal a népi bölcsességgel, amit James C. Scott *métis*-nek nevez (Scott J. 1996: 311–316) – nyitott volt (lásd még Verdery 1996: 22). Egy család később részletesebben bemutatandó példája

101 Ugyanakkor érdemes kiemelni, hogy a grófi birtok jobbra csak az időseknek hordozza ezeket a jelentéseket, tényleges tapasztalata ezzel kapcsolatban a falubeliek közül csak keveseknek és kevés van.

102 Illetve tudjuk, hogy a szocializmus általában is a termelésre és a felhalmozásra helyezte a hangsúlyt (Verdery 1996).

azt bizonyítja, hogy a kezdetekben a rendszer legfőbb falusi ellenségének számító kulákcsaládok leszármazottai is gazdasági sikereket tudtak elérni úgy, hogy gyakorlatilag a kollektív gazdaságtól kiszervezett kertészetben magángazdálkodást folytattak. A rendszer stabilitását pedig – az ideológia és indoktrináció, az erőszak és a titkosszolgálatok bevetése mellett – végső soron pedig ez is biztosíthatta: a méltányosság érzésének a megteremtésében ezek az apró kapuk fontosak lehettek (lásd Dessewffy 1996).

A kollektív gazdaságnak (és általában a szocialista, központi gazdaságirányításnak) ezeken felül volt még egy sajátossága, ami az átmenet során fékezte az igazi átalakulást: hozzászoktatta az embereket ahhoz, hogy nem kell önálló döntéseket hozniuk, és ekként nem kell kockázatot vállalniuk, azt megteszik helyettük mások, például a kollektívelelnök vagy a vezetőség más tagjai. Ők mondták meg azt is, hogy ki milyen munkafázisokat végez, és ez nagyfokú stabilitást adott a helyieknek. *Nagyon szervezetten dolgoztunk, este nyolckor megbeszélés volt másnapra, ahonnan nem tudtak jönni, ott a telefontól. Te ide mész, oda ennyi traktor megy, oda annyi. Ha végezték, átmennek ide. Megcsinálják ezt, ezt, ezt.* Ez a háttér a változásokat követően szétesett, noha voltak próbálkozások arra, hogy a kollektív gazdaságot tartsák egyben, a bonyhaiak ezt nem fogadták el. Egyébként hasonló próbálkozások a környéken szintén voltak, és ahol sikerült egyben tartani – legalább részlegesen – a volt kollektív gazdaságot, ott általában sikeresebb mezőgazdaságot tudtak folytatni (Kinda–Peti 2005). Más helyeken viszont, mint ahogy Bonyhán is, az emberek nagyon ellenálltak, elutasították a kollektív gazdasághoz társított szakértelmet: *...amikor visszaadták a földeket, mindenki azt gondolta, minden ehető, ami repül.*¹⁰³ *Nem kell elnök, nem kell mérnök, így gondolkodtak a bonyhaiak.* (A. S.) Ezzel együtt a közösködésnek minden gondolatát elutasították, nagyfokú gyanakvással kezelték: *...a társulást ők úgy veszik, hogy megint kollektívet akarsz kiépíteni. Amikor társulást hallnak, már mondják, hogy valaki megint akar sikkasztani.* (Sz. B.) Beszédes ebből a szempontból még a korábban már említett 2004-es kutatásban egy héderfáji közösségi vezetővel készített interjú is, amelyben az interjúalany többször visszatér erre a kérdésre, és válaszolja a helyieknek a kollektív gazdasággal és a társulás minden formájával szembeni fenntartásait (Szabó Á. T. 2006c: 140–151).

A nagybirtok felbomlása és eltűnése a bonyhai agráriumból az azt jellemző társadalmi és anyagi szervezeti keretek, tőkék és tudások felbomlásához, illetve egyenetlen módon történő szétszóródásához vezetett. Ez alól csak néhány épület kivétel: a grófi kastély és a kollektív gazdaság néhány épülete, amelyek még eredeti helyükön állnak, és jelzik, hogy valamikor egy másfajta gazdálkodási logika és adaptációs minta is megtalálható volt a faluban, nem csak a jobbra egyéni kisgazdaság. E két épülettől vagy épületcsoporttól eltekintve egyébként a hozzájuk kapcsolható materiális és immateriális javak szétszóródtak a faluban, emlékekben és egyéni gazdálkodási gyakorlatokban élnek vagy élhetnek még, illetve beépíthették őket házakba, gazdasági épületekbe, használhatják a gazdasági

103 Eredetiben: *tot ce zboară, se mânăncă.* Románul a szólás így hangzik: *Nu tot ce zboară, se mânăncă.* Ennek a magyar megfelelője: *Nem mind arany, ami fénylik.* Vagyis a mondatot úgy lehet értelmezni, hogy azt gondolták, most már az új körülmények között mindent meg lehet tenni, a régi világ értékrendszere már nem érvényes.

tevékenységek során. Vagy a grófi udvar egyes bútorai, berendezési tárgyai a bonyhai enteriőröket is gazdagíthatják (legalábbis ezt mondják a falubeliek), bár ezekkel a berendezési tárgyakkal a gazdák nyilvánosan nem büszkélkednek. Illetve ezeknek a tőkéknek és tudásoknak egy része – a kollektív gazdaság esetén legalábbis – átkerült, átmentődött a valamikori elit tagjai által ma működtetett kisebb-nagyobb (agrár)vállalkozásokba.

Város-vidék, peremvidék

A helyi világ és agrárium átalakulása része volt az átmenet általános folyamatának, amely a politika, a társadalom és a gazdaság egyetlen területét sem hagyta érintetlenül. A szocialista gazdaságról a kapitalizmusra való átmenet kérdése sok társadalomtudományi munkának képezte tárgyát (vö. Hann 2002a, 2003; Kideckel 2008; Mandel–Humphrey 2002; Pine–Bridger 1998), ezek közül David Kideckel kifejezetten a romániai gazdasági szféra átalakulását és az ipari munkásság változó életét elemzi. A kedvezőtlen gazdasági viszonyok, a hazai munkaerőpiac átalakulása ebben a térségben is éreztették hatásukat. A dicsőszentmártoni vegyi kombinát, az üvegyár és a bútorgyár bezárása különösen nagy sokkot jelentett a térség lakosainak, ezen belül is főként a szakképzetlen munkásként dolgozó, ekkor már igen nagyszámú cigányságnak. A gyárak bezárása közvetlenül és közvetve is éreztette hatását: egyrészt elveszítették az állásukat a gyárakban dolgozók, másrészt az ingázók számának a csökkenésével és az üzemanyag árának rohamos növekedésével átalakult a közlekedés, autóbusz- és vonatjáratok szűntek meg, a dicsőszentmártoni, marosvásárhelyi vagy a segesvári szállítási vállalatoknál is leépítések voltak, hasonlóképpen a vasútnál is. Továbbá megnőtt a közlekedés ára, az utak állapota leromlott, ami az előbbi okokkal együtt alapvetően átrendezte a vidék–város viszonyt: Bonyha például elveszítette kapcsolatát Erzsébetvárossal, ahová a szocializmus idején napi buszjárat indult, és ahol a szocializmus idején – főként a megleházakban – többen dolgoztak. A közlekedési feltételek megváltozása a cigányokat újfent kedvezőtlenül érintette: a helyi munkalehetőségek megszűnésével egyre inkább rá voltak kényszerítve, hogy egy nagyobb körzetben keressenek munkalehetőséget, de ezt a beállt változások nem tették lehetővé. A kollektív gazdaságok, aztán később az állami gazdaságok felszámolása a tőkék egyenlőtlen újraelosztásával járt együtt: ezeknek az állami nagybirtokoknak a megszüntetése nem feltétlen az átmenet gazdasági valóságát és a kollektivizálás óta eltelt harminc esztendő alatt végbement változásokat vette figyelembe, hanem egyszerűen a szocializmus előtti tulajdonviszonyokat és ezzel összefüggésben a politikai legitimitás megteremtésének a szolgálatába állított társadalmi méltányosságot, és ezek váltak a restitúciós törvények alapjává is. Azt állítottam, hogy a kollektív gazdaságok felszámolása csak ideig-óráig életképes kisgazdaságok sorát hozta létre, ami az egyik oka volt annak, hogy ezek a kisgazdaságok végül kivonultak a mezőgazdaságból vagy csökkentették tevékenységüket. Ebben az értelemben a restitúció hosszú távon a valamikori gazdák leszármazottainak sem biztosított gazdasági háttérrel, de legalább számukra helyreállította a társadalmi rendet. A cigányok ezzel szemben kimaradtak mind a kezdeti gazdasági előnyök élvezésének, mind a társadalmi méltányosság megélésének a lehetőségéből. Megjegyzendő,

hogya a restitúciós törvény a szászokat is kedvezőtlenül érintette (volna), mivel tőlük a földjeik egy részét államosítással, nem a kollektivizálással vették el, ezért volt a valamikori szász falvakban a téveszkeknél gyakoribb az állami gazdaság, mint a szomszédos román vagy magyar falvakban. Új munkahelyek a térségben nem jöttek létre, vagy ha igen, akkor kis munkaslétszámú, főként családi munkaerőre alapozó vállalkozások, amelyek így nem tudtak integratív szerepet játszani a munkaerőpiacról kiszoruló szakképzetlen embereknek. A bonyhai vállalkozások például kivétel nélkül kisvállalkozások, függetlenül attól, hogy mezőgazdasági vagy mezőgazdaságon kívüli tevékenységeket végeznek-e, így alkalmazási kapacitásuk is igen alacsony, főként családi munkaerőre támaszkodnak. Az egyetlen kivétel a kundi panzió, ahol több helybéli dolgozik, ám ezek főként kundiak, így ennek a vállalkozásnak sem terjed ki a vonzásköre erre a falura. Időszaki munka pedig a kápolnai szőlészetben és az oláhlászlói gyümölcsösben adódik.

A szocializmust követően kialakult helyzet azért is tűnik nagyon rossznak az emberek számára, mert nagyon nagyra nőtt a város és a vidék közötti szakadék: azzal együtt, hogy a hatalom a városok fejlesztésére helyezte a hangsúlyt, a szocializmus idején a rurális–urbánus kontinuum bizonyos értelemben megteremtődött. Bonyhán is ekkor vezették be a villanyt és a gázt, ekkor épültek a tömbházak, ahol a faluba érkezett értelmiségiek (mérnökök, tanárok) kaphattak lakást, ekkor épült a szolgáltató központ üzlettel, pénzügyintézet, ekkor épült a még a 20. század legelején épített iskola mellé egy tágasabb, új épület stb. A falu része volt egy működő infrastrukturális és közlekedési hálózatnak, az értelmiségieket falun tudták tartani, bentlakásos iskola működött felső gimnáziumi tagozattal. Az élet sok bonyhai szerint kiszámítható volt, és ebben visszaigazolódni látszanak a poszt-szocializmust tanulmányozó vizsgálatokban megfogalmazódott domináns vélemények: úgy tűnik, a volt szocialista blokkban általános a gazdasági és társadalmi lecsúszás, a periferezálódás érzése (vö. Burawoy–Verdery 1999).¹⁰⁴ A perifériává válás és a periferezálódás Bonyha és a hozzá tartozó falvak, illetve a környékbeli települések esetén többféleképpen értelmezhető: ez egyrészt egy táji-földrajzi keretekben, másrészt pedig társadalmi-gazdasági kontextusokban értelmezett folyamat, amelyhez az egyes etnikumok másként és másként viszonyulhatnak. Ezek az értelmezések ugyanakkor fel is erősíthetik egymást, tehát nem feltétlenül vizsgálhatóak egymástól függetlenül. Bonyha esetében az egyik fontos tényező a valamikori központoszerep feloldódása egy új adminisztratív-elosztó rendszerben: amíg a két világháború között Bonyha járási központ is volt, 1945 után először egy kisebb, majd az 1968-as átszervezéskor egy nagyobb községnek lett a központja úgy, hogy közben a gazdasági elosztásban betöltött szerepe (a kisiparosság és helyi kereskedők eltűnésével) jelentősen csökkent. Ezt a szocialista rendszer infrastrukturális fejlesztései részlegesen tudták pótolni, de ugyanakkor a fejlesztési hangsúlyoknak a városokra való áthelyezésével elindult egy olyan folyamat, amely a rendszerváltás után hirtelen és drasztikusan érezte hatását: a szocialista állam által fenntartott szolgáltató szektor összeomlása falun különösen súlyosan érezte hatását

104 Egy 2010-es felmérés szerint a románok 49%-a gondolja azt, hogy jobb volt a szocializmus idején, 23% a jelent tartja jobbnak, a maradék pedig semleges választ adott. Forrás: http://21stcenturysocialism.com/article/romanians_say_communism_was_better_than_capitalism_02030.html, utolsó letöltés: 2012. június 18.

(Kiss D. 2005). Terepmunkám során még olyant is hallottam, hogy a dolgok állását összekötik a megyei jelenségekkel: *olyan rosszul sehol nem megy, mint Maros megyében*, mondta F. J., egy politikai aspirációkat is mutató, középkorú férfi, aki ezt a gazdasági és politikai viszonyokra, a korrupcióra és a nepotizmusra vonatkoztatja. Számára a községben tapasztalható folyamatok a megyeinek a megismétlései, így szerinte nincs is miért csodálkozni azon, hogy Bonyha sem a legsikeresebb. Ezen a véleményen túl – amivel az is megeshet, hogy szubjektív – a perifériára tolódást mást tényező is hordozzák: Bonyha község Maros megye szélén található, Kundot, Jövedicset elhagyva az út Szeben megyében folytatódik, aminek a következménye az, hogy a megyei hatáskörbe tartozó falusi útkarbantartás és útfejlesztés ezeket a periférikus utakat kikerüli. Gyakori – mint ahogy Kund esetén is történt –, hogy egy faluig rendbe teszik, leaszfaltozzák az utat, de a faluból a megyehatárig már nem, és mivel a szomszédos megyében is ugyanezek a logikák működnek, a két megyeszéli település között az út fokozatosan felszámolódik. Bonyha község így veszítette el kapcsolatát Erzsébetvárossal. A földrajzi értelemben vett periféria kialakulásához hozzájárult a közlekedési hálózat átalakulása is: a vonatok száma a Balázsfalva–Parajd szakaszon nagyon lecsökkent, illetve autóbusszjáratok is megszűntek. A földrajzi perifériára szorulást a társadalmi-gazdasági periferializálás kísérheti: az egészségügyi és oktatási szolgáltatások egy részének a megszűnése, más részének a kivonulása, az elöregedés, társadalmi és kulturális alkalmak, események számának csökkenése, iskolás gyerekek számának csökkenése, elszegényedés, a szászok mint modernizált és modernizáló népcsoport eltűnése, az elcigányosodás mind a periferializálás összetevői. Mint ahogy az is az, hogy a vállalkozók és a vállalkozások elkerülték a községet. Bonyhán és a hozzá tartozó falvakban ennek sok, tapintható eleme is van: az elhagyott szász templomok és porták, közösségi épületek, a bezárt vagy leromlott állapotú kultúrotthonok a szocializmus idején épített vagy létesített, ma elhagyott boltok, az omladozó tévészékházak és az állami gazdaságok épületeinek a látványa mind a periférikus élet mértékét és érzését növelik. A periféria a fentiekből következően egy tény vagy tények és folyamatok összessége, és ugyanakkor a tényeket értelmező diskurzus is: az omladozó templom mást és mást jelent egy szásznak és egy más etnikumúnak; a leromlott tévészékház mást és mást jelent a volt kollektíveknak, a kollektívben dolgozóknak, akiknek ez az idő a boldog aranykor ideje lehetett, és végül mást jelent a potenciális befektetőnek, aki pont a periferialitás okán fér hozzá az épületekhez nagyon olcsón; egy megürült, magyar tulajdonú ház olcsó eladása mást jelent a városban élő leszármazottaknak és mást a helyben élő, más etnikumú vásárlóknak.

Elmondható, hogy a helyi magyarok diskurzusában a peremvidék toposzai fontos szerepet töltenek be, és ebben a diskurzusban két erőteljes elem találkozhat: számukra a térség gazdaságilag peremvidék, etnikailag pedig szórvány. Mindez annak ellenére van így, hogy Bonyhán a legutóbbi időkig a magyarok voltak relatív többségben, az egyharmados arány községszinten az utolsó népszámlálás alapján tartja magát, több környező településen magyar többség van, magyar polgármesterek és alpolgármesterek dolgoznak a helyi vezetésben, és hogy Maros megyében az RMDSZ tárgyalói pozíciói – ami a helyi politikára is kihat – viszonylag jók. Ennek ellenére a helyiek – és különösen az elit – hajlamosak ezt a periferialitást és a szórványlétet újratermelő diskurzust forgalmazni, amelyen belül a két elem így kölcsönösen felerősíti egymást. A gazdasági és etnikai mező egybejátszása az ingatlanok,

a házak és a földek eladása terén mutatkozik meg leginkább. A magyarok száma csökken, és annak ellenére, hogy a periferialitás hatásaként az ingatlanok ára is alacsony, azok, akik a házak és a földek eladására kényszerülnek, nem tudják ezt saját etnikai közösségükön belül megtenni. A házak megürülése és az árak leesése ebben az értelmezésben a cigány lakosság előtt nyitja meg a teret. A földek árának a leesése pedig egyrészt a románoknak, másrészt az idegeneknek adja meg a lehetőséget, hogy földtulajdonosokká váljanak. A ház és a föld pedig – túl azon, hogy a föld Polányi Károly értelmezésében nem is áru, ezt a jellegét fikcionálisan az ember teremti meg – nem egyszerűen megvásárolható javak egy ingatlanpiacon: az ősiségnek, az adott helyhez való tartozásnak, a tájhoz való tartozásnak a szimbólumai, annak a jelzései, hogy a helyi emlékezet által átfogott történetiség elemei (helynevek, tulajdonosok nevei) és ennek materializálódott nyomai (maguk a házak és a földek) alapján ebben a tájban mindig éltek magyarok. E diskurzus szerint a háznak és a földnek az eladásával tehát nemcsak a peremvidék jellegéből eredő előnytelen gazdasági tranzakcióval kell számolniuk a helyieknek, hanem azokkal a szimbolikus veszteségekkel is, amelyek a helyi magyarságot mint etnikai közösséget érik. A magyar kézből kikerülő vagyon ennek az *elveszünk*-diskurzusnak¹⁰⁵ így válik egyszerre gazdasági és etnikai jelölőjévé is.

A perifériára szorulás természetesen nem egyformán érintette a község falvait: a községközpont, Bonyha, noha főút nem vezet át rajta, egy másfél-két kilométer hosszú bekötőúton mégiscsak könnyen megközelíthető a szomszédos Héderfáján áthaladó Balavásár–Dicsőszentmárton útról, illetve a falu alsó végében vonatállomása is van. Ezzel szemben a többi falu – Bernád kivételével, amely Bonyha központjától körülbelül egy kilométerre, szintén a Kis-Küküllő völgyében található, és szintén van vonatállomása – ettől a fő közlekedési útvonaltól igen távol esik: a Kundi patak völgyében Gógán tíz, Kund 13 kilométerre, a Jövedicsi patak völgyében pedig Leppend nyolc, Dányán 11, végül Jövedics 15 kilométerre található Bonyha központjától. A Gógánba és Kundra vezető utat az elmúlt években, a Leppendre és a Dányánba vezető utat 2012-ben aszfaltozták le. Jövedicsre így még mindig nem vezet aszfaltozott út. A települések perifériális helyzetét emellett a lakatlan házak aránya is mutatja (lásd a 11a. táblázatot).

	Bonyha	Bernád	Dányán	Gógán	Jövedics	Kund	Leppend	Összesen
Összes ház	604	90	110	255	142	97	119	1417
Lakatlan ház	54	17	34	53	39	32	32	261
Lakatlan ház %	8.94	18.89	30.91	20.78	27.46	32.99	26.89	18.42

11a. táblázat: Lakatlan házak Bonyhán és a község más falvaiban.

Forrás: A Bonyhai Polgármesteri Hivatal népszámlálási ívei.

¹⁰⁵ Ez a diskurzus még akkor is jellemző, ha figyelembe vesszük, hogy annak kontextusában is felerősödhetett, hogy jómagam kolozsváriként és egyetemi oktatóként egy olyan közegeből (Funar városából, az etnikai alkufolyamat egyik fő témáját képező egyetemről) érkeztem, amelyhez ők ilyen jelentéseket és értelmezéseket kapcsoltak.

A táblázatból látható, hogy a legkevesebb lakatlan ház a községközpontban van, azt követően a községközponthoz és a vasúthoz meg a Kis-Küküllő menti főúthoz is közel eső Bernádon található a legkevesebb lakatlan ház. Ehhez közeli értéket mutat a központtól ugyan viszonylag távoli, de nagyobb lakosságszámmal (569 lélek) rendelkező Gógán. Ezeket az értékeket a ház-háztartás arány, a lakosságszám-háztartás arány és a lakosságszám-ház arány is visszaigazolja, jelezve, hogy a községközpont a legkevésbé elnéptelenedett és periferalizált település a községben belül (lásd a 11b., 11c. és 11d. táblázatokat).

	Bonyha	Bernád	Dányán	Gógán	Jóvedics	Kund	Leppend	Összesen
Összes ház	604	90	110	255	142	97	119	1417
Összes háztartás	600	75	77	202	107	63	87	1211
Ház/háztartás arány	1.01	1.20	1.43	1.26	1.33	1.54	1.37	1.17

11b. táblázat: Ház-háztartás arány Bonyhán és a község más falvaiban.

Forrás: A Bonyhai Polgármesteri Hivatal népszámlálási ívei.

	Bonyha	Bernád	Dányán	Gógán	Jóvedics	Kund	Leppend	Összesen
Lakosok száma	1970	199	192	569	376	178	196	3680
Összes háztartás	600	75	77	202	107	63	87	1211
Egy háztartásra eső lakosok száma	3.28	2.65	2.49	2.82	3.51	2.83	2.25	3.04

11c. táblázat: Az egy háztartásra eső lakosok száma Bonyhán és a község más falvaiban.

Forrás: A Bonyhai Polgármesteri Hivatal népszámlálási ívei.

	Bonyha	Bernád	Dányán	Gógán	Jóvedics	Kund	Leppend	Összesen
Lakosok száma	1970	199	192	569	376	178	196	3680
Összes ház	604	90	110	255	142	97	119	1417
Egy házra eső lakosok száma	3.26	2.21	1.75	2.23	2.65	1.84	1.65	2.60

11d. táblázat: Az egy házra eső lakosok száma Bonyhán és a község más falvaiban.

Forrás: A Bonyhai Polgármesteri Hivatal népszámlálási ívei.

A ház-háztartás arány leginkább Bonyhán, illetve Bernádon közelíti meg az egyet. Bonyha esetében ez nyilván nem azt jelenti, hogy minden házban található egy háztartás (hisz lakatlan házak is vannak), hanem inkább azt, hogy magasabb azoknak a házaknak a száma, amelyekben több háztartás is található. Ennek kapcsán pedig valószínűsíthető – és a népszámlálási ívek adatai, valamint saját tereptapasztalataim is azt igazolják – hogy a cigány lakosság aránya is fontos változó a fenti értékek kiszámításában. Az például teljesen világos, hogy az, hogy a községen belül Jövedicsen a legmagasabb az egy háztartásra esők száma (3.51, ami egy kicsivel több, mint a bonyhai 3.28-as érték), nem a központiséggel, hanem a cigány lakosság magas arányával van összefüggésben.¹⁰⁶ Terepmunkám során több esetben találkoztam olyannal, hogy egy – amúgy láthatóan túlsúlyos – házban vagy udvaron több cigány család is élt, magyarok és románok esetében pedig elég gyakran kopogtattam be magukra maradt idős házaspárokhoz vagy özvegyekhez. Egyébként a ház-háztartás arány Jövedics esetén szintén a nagy számban beköltözött cigány lakossággal hozható összefüggésbe: Jövedicsen a távozó szászok helyét a cigányok nagyobb mértékben vették át, mint a valamikor szintén szászok által lakott Kundon. Ez pedig az 1850-ig visszamenő statisztikai adatokból ítélve azzal hozható összefüggésbe, hogy Jövedicsen korábban kezdődött a szászok arányának a csökkenése, míg Kundon még a 20. század közepén is fennállt az abszolút szász többség. Ugyanakkor érdemes azt is kihangsúlyozni, hogy a cigányság jelenlétéből fakadó pozitív demográfiai mutatók a helyiek számára nem ugyanazokat a jelentéseket hordozzák, hisz számukra a perifériára való kerüléssel a cigányok arányának a növekedése egyenes arányban van. A központi elhelyezkedés és a cigány lakosság száma mellett a falu lakosságának a teljes száma tűnik még fontos változónak: a községhez tartozó, központtól távolabb eső, alacsony lélekszámú falvakban a legkedvezőtlenebbek ezek a mutatók. Összegezve: mindamellett, hogy a teljes térség lakói periférikusnak érzik a helyzetüket mind földrajzi, mind társadalmi-gazdasági értelemben, egyes falvak ezen belül mégiscsak jobb helyzetben vannak, ami függ a községgel központtól való távolságtól (és az elérhető szolgáltatásoktól), a lakosság teljes számától és ezen belül a cigányok arányától. A magyarok pedig mindezekben belül hajlamosak saját helyzetüket egy erősen pesszimista, a földrajzi és társadalmi-gazdasági peremlélet az etnikai mező szerkezetéből levezetett szórványléttel összekötött diskurzus keretében értelmezni. A vidék peremvidékké válása és egyáltalán a gazdasági, demográfiai és etnikai helyzete a románokat és a cigányokat (illetve esetenként a szászokat) is érinti – de másként értelmezik, hisz a románok maguk mögött tudhatják a román nemzetállami kereteket, annak minden előnyével, míg a cigányoknak nem kell szembenézniük az etnikai csoport demográfiai veszélyeztetettségével.

Az etnikai tagolódás és a gazdasági adaptáció értelmezésében a helyiek külföldi munkavállalása is fontos szempont lehet: a perifériára szorulásnak és a nemzetállami elosztó rendszerek összeomlásának kísérő jelensége volt a térségben is a határok megnyílását követő külföldi munkavállalás. Romániai migrációs tanulmányok egyébként azt mutatják, hogy korreláció mutatható ki az egyes

106 Az etnikai arányokról lásd az első fejezet táblázatait.

térségek kibocsátóképessége és a periferikus helyzet mértéke, valamint a népességfőléleg aránya között. Ennek a folyamatnak a keretében – most kikerülve a lokálisban jelen levő nacionális és globális szinteket, illetve a globálisban jelen levő lokalitást és ezek kombinációinak a nemzetközi szakirodalomban is többszörösen felvetett problémáját (Appadurai 1996; Herzfeld 2005) – a lokális már nem a saját állam nacionális szintjébe csatlakozik, hanem esetenként egy másik nemzetállam nacionális szintjébe vagy pedig globális struktúrákba. A határok megnyílása az átmenet időszakában különböző mértékben, hullámokban és korszakokban mindegyik etnikai közösségre hatott. Az időszaki vagy állandó külföldi munka éppen ezért fontos kereseti lehetőséggé vált a térség lakóinak, aminek alapvetően három mintája állt rendelkezésre: a magyarországi munka (csökkenő mértékben) a magyaroknak és a magyarul beszélő cigányoknak, a németországi munka nem egyszer a szász kapcsolatokon keresztül románoknak és magyaroknak, és végül a spanyolországi, olaszországi munka, amiben főként románok vesznek részt. De arra is volt példa, hogy a cigányok Izraelben találtak munkát, amit a közösség igen nagy szerencseként fogott fel. A 2011-es népszámlálás adatai szerint Bonyháról 64-en dolgoznak külföldön, de ennél jóval magasabbra tehető ez a szám, ha azokat is beleszámítjuk, akik időszakosan, néhány hónapra mennek el. A hivatalos statisztikában mindhárom etnikum esetén tíz-tizenegy néhány család a kibocsátó. Ennek ellenére a románok esetében mintha nagyobb lenne a külföldön munkát vállalók aránya. A külföldön munkát vállaló cigányok az egyébként is dominánsan cigány falurészekből kerülnek ki, és ezekben a falurészekben a legmagasabb a külföldön mezőgazdasági munkát végzők aránya. Közülük sokan Magyarországra járnak, jártak dolgozni. Illetve az adatok azt is mutatják, hogy a cigányok magas részvétele és a mezőgazdasági munka korrelál: a bonyhai cigányok egy része – legalábbis beszámolóik szerint – benne van egy olyan hálózatban, amelyiknek a keretében néha, főként mezőgazdasági munkák idején, Magyarországra mennek dolgozni, az év többi részét pedig itthon töltik. Helyi viszonyok értelmezése szempontjából ez pedig azért fontos, mert a mezőgazdasági munka sem itthon, Romániában, sem máshol Európában nem fizet különösebben jól, ráadásul a szezonális miatt nagyok a kieső, nem kereső periódusok is. Ez pedig azt jelenti, hogy a cigányok nemcsak a helyi munkaerőpiacon vannak előnytelen helyzetben, hanem ezen a globális munkaerőpiacon is. Olaszország és Spanyolország a két fő célország, e két országban a Bonyháról munkaerő-migrációban részt vevők több mint hatvan százaléka tartózkodik. A magyarországi vendégmunkát – főként a székelyföldi vagy a tömbvidékről történő migráció vonatkozásában – tipikus erdélyi magyar migrációs modellnek tartja a szakirodalom (Gödri 2004: 38), ám közben a bonyhai adatokból is az látszik, hogy a magyarok legalább akkora számban vesznek részt az olaszországi és spanyolországi vendégmunkában, mint a magyarországi. És ha figyelembe vesszük, hogy a migrációs útvonalak legtöbbször hálózatokon keresztül alakulnak ki, akkor adódik a következtetés, hogy a helyi magyarok és románok ugyanazokban a hálózatokban vesznek részt. A népszámlálás során gyűjtött adatok természetesen nem feltétlen rögzítenek mindenféle külföldi munkavállalást, így ez a táblázat sem tekinthető teljesnek: mint mondtam, azok az esetek, amikor a környékiek csak nyári időszakra, esetleg fizetetlen szabadsággal vállalnak munkát külföldön, nem jelennek meg a statisztikában, holott az innen elköltözött szászokkal

való kapcsolatnak épp az ilyen jellegű, szezonális munka az egyik eredménye. Ezek a szezonális munkák pedig a családok – sokszor ingatag – költségvetésében igen fontosak lehetnek: *tizenhat évig fizettem utánuk [középiskolát és egyetemet végzett lányai után], azt meg kellett keresni valahonnan.* (F. J.) F. J. soha nem töltött néhány hónapnál többet külföldön, legtöbbször két-három hónapot tartózkodott kinn, de ez elég volt ahhoz, hogy a családi költségvetést egyensúlyban tartsa, és még nagyobb vásárlásokat is eszközölgjön: külföldi keresetéből használt személyautót és mezőgazdasági gépeket is sikerült beszereznie, és ez utóbbiakkal itthoni kereseti lehetőségein is javított. F. J. példája pedig nem egyedí, így valószínűsíthető, hogy a külföldi munkának nagyobb a szerepe, mint amit a statisztika sugall, amely szerint egyébként kevesen küldenek haza pénzt. Azok a nem egyszer heroikus történetek, amelyek a külföldi hosszabb vagy rövidebb, de kemény munkával keresett nagyobb összegekről és a belőlük itthon vásárolt javakról – akár ingatlanról is – szólnak, legalábbis ellentmondanak a hivatalos statisztikában feltüntetett adatoknak. Ezek az adatok mégis érthetőek: a mindennapi ember óvatos magatartásából vagy egyenesen félelméből fakadnak, hisz sosem tudják, a hatalomnak mi is a szándéka ezekkel a kérdésekkel.

A változás és bizonytalanság kultúrája

1990 után a változások gyors egymásutánja jellemezte Romániát, és a kérdés nem az volt, hogy lesz-e változás egyáltalán, hanem hogy mikor fog bekövetkezni. Az átmenet és a bizonytalanság összekapcsolása két értelemben is lehetséges: az átmenet bizonytalan (volt) abban az értelemben, hogy bizonytalanná vált az emberek élete, és abban is, hogy maga az átmenet is sokszor kérdésesnek tűnhetett: *utóvégre most törvényben van, hogy mindenkinek mindent visszaadnak, de csak beszéd az egész. Soha sincsen meg, még mindig a volt kommunista világ uralkodik.* (J. J.) (lásd Burawoy–Verdery 1999). A munkahelyek megszűnése például az első értelmezésbe, a régi nomenklátúra jelenléte az új vezetésben a második értelmezésbe illeszkedik. Az egyik község polgármesterének pozícióját illegitimmé, az átmenetet pedig egyben kérdésessé tette a polgármesternek a múlt rendszerben betöltött pozíciója, amihez fizikai megjelenése is hozzájárult, elénk vetítve a túlsúlyos pártember sztereotip képét: *pártszekretár¹⁰⁷ volt Dicsőben, és nem csinált semmit. Nem csinált semmit, csak veszekedtünk vele. Kivörösödött, csak lógtak a fálkái.¹⁰⁸* (F. J.) Az utóbbi évek folyamatainak elemzése alapján arra a következtetésre is juthatunk, hogy az átmenet és a válság – eléggé ellentmondásos módon – az erdélyi falu állandó elemeivé váltak: *De csak most nehéz? Nálunk mindig válság volt!* (V. S.) Ez a bonyhai és a környékbeli falvakban élő emberek beszámolóiban egyaránt nyomon követhető, de különösen erőteljesen van jelen a helyi vezetésnek, az adminisztratív elitnek az elmúlt néhány évet értelmező diskurzusában. De ugyanígy a mezőgazdasági termeléssel foglalkozók tevékenységének történetét végignézve is látszanak a bizonytalanság nyomai: *Tehát ez váltakozik nagyon.*

107 Párttitkár

108 Állkapocs, pofa

Van, amikor van kereslet az állatra, van, amikor van kereslet a tejre. Ez váltakozik. Például most jelen pillanatban 80 fejőstehén van, ami kijár a legelőre. Ezelőtt 3 évvel 260 volt. Nincs a mezőgazdaságban stabilitás, hogy akkor ráállok például káposztára, s azt termelek. (Sz. B., Küküllőszéplak) Ezek a hatások egyrészt külső körülményekből fakadóan közvetlenül érték a helyi gazdálkodást (agrárpolitika és annak hiánya, agrárpiaci árak, azok ingadozása és kedvezőtlen alakulása stb.), másrészt a külső körülmények közvetett hatásaként (előregedés, demográfiai mutatók) gyűrűztek be a gazdálkodásba. Mint ahogy a falvak határában tipikusak a felhagyott területek, és ez leginkább például a szocializmus idején telepített szőlőkre igaz a Kis-Küküllő völgye délre néző domboldalain, ugyanúgy a mezőgazdasággal foglalkozók beszámolóiban tipikusak azok a fordulatok, amelyekből az derül ki, hogy valamikor az 1990-es években a gazdaság tulajdonába tartozó teljes területet megművelték, több állatot tartottak, gépeket is vásároltak, aztán az árak folyamatos változásával (üzemanyag és vegyszerek árának emelkedése, felvásárlási árak ingadozása, stagnálása vagy éppen csökkenése) és az ebből fakadó kiszámíthatatlansággal, illetve a következő generáció mezőgazdaságból történő kiintegrálódásával és az idősebb generáció munkabírásának csökkenésével fokozatosan felhagytak a nagyobb emberi munkaerőt igénylő kultúrák (például megint: szőlő), a távoli határrészek művelésével, csak annyit tartottak művelés alatt, amennyit a családi munkaerő bevonásával és az egyensúlyok kalkulációját is figyelembe véve meg tudtak művelni (vö. Chayanov 1966; Fél–Hofer 1997: 184–190). A felhagyott területeket először kaszálónak hagyják meg, aztán legelő lesz belőle vagy egyből legelővé válik, így a művelés alá vett határ fokozatosan beszűkül (vö. Szabó Á. T. 2009: 167–172), megfordítva ezzel azt az évszázados vagy akár évezredes tendenciát, hogy a paraszti társadalmak arra törekednek, hogy a természetől területeket hódítsanak el, és növeljék a művelt területek határait (Hoffmann 1998: 242–275). Egy folyamatosan (demográfiai) expanzióban levő paraszti világ esetén az egyes családok által már meg nem művelt földet más parasztcsaládok rögtön művelés alá veszik (Imreh 1983), különösen olyan esetben, amikor a meghódítható (feltörhető, kiirtható) területek elfogynak vagy a további expanziót szabályozások állítják meg. Esetünkben ez az elmúlt két-három évig nem történt meg. Az elmúlt két-három évben pedig az vált jellemzővé, hogy amennyiben a felhagyott területek mégis művelés alá kerülnek, akkor úgy, hogy a környéken megjelent, sokszor külföldi mezőgazdasági nagyvállalkozók művelik meg. Ez pedig nem egy esetben megint a bizonytalanság forrását jelentheti, hisz a föld minden hozzá tartozó szimbolikus tartalommal együtt kerül idegen kézbe. Az idősebbek a föld körüli törvénykezésnek már több formáját és annak több változását átélhették: a két világháború között születettek emlékezhetnek arra, hogy a gróftól elvették a földet, és odaadták a veteránoknak. Aztán átérték a II. világháború utáni földosztást, a társas megalakulását, a kollektivizálást és a kulákosítást, a kollektív gazdaság sikereit és kudarcait, a földek újraosztását, a kezdeti fellendülést és a fokozatos hanyatlást, és most a pusztán maradt határban a külföldiek térnyerését. Számukra ez mind azt jelzi, hogy nincsenek hosszú távra bemérhető korszakok – *minden csak egy darabig megy* (J. J.) –, hogy valami nem jó irányba halad. Még olyan véleménnyel is találkoztam, amely abbéli félelmet fogalmazta meg az interjúalanyomnak, hogy a törvény lehetővé teszi majd, hogy azoké legyen a föld, akik megdolgozzák: *még volt egy olyan egy alkalomkor,*

még szóban volt a parlamentben, hogy a földet adják annak, aki megdolgozza. Ezt, ha ő dolgozza, egyszer csak hoznak egy olyan törvényt, hogy neki marad. Vagy kevés pénzzel kifizeti a tulajdonosokat. (J. J.)

A határ beszűkülése az átmenetnek és bizonytalanságnak csak az egyik fizikai jele. Ugyanezt jelezhetik az épületállományban és eszközállományban végbement változások is. Az udvarokon nem egy esetben lehet nem eredeti céljuknak megfelelően használt épületeket látni, még olyan esetben is, amikor az épületet nem örökölték az előző tulajdonostól, hanem maguk építették vagy alakították át: ennek tipikus példája a raktárként, tárolóként, fűszíniként vagy egyszerűen üresen, pókhálóval telefonva álló valamikori gazdasági épület, istálló, pajta vagy szénatároló. Ezek az épületek a mezőgazdasági tevékenységek csökkenésével eredeti funkciójukban megszűnnek működni, és vagy más funkciót kapnak, vagy nem kapnak határozottan körvonalazódó funkciót. Az eszközállomány változásai is jelezhetik ezeket a tendenciákat: az udvarok, gazdasági udvarok, szénás kertek végében, szélén álló, fűvel benőtt gépek mind azt jelzik, hogy az adott gazdaságban kiterjedtebb mezőgazdasági tevékenység folyt, amit aztán különféle okokból abba kellett hagyni. Az eszközök felhalmozása egyébként emellett kapcsolatban lehet a paraszti gazdaságban tapasztalható felhalmozási ösztönzéssel (Fél–Hofer 1964; Hofer 1983) és a szocialista gazdaságban kialakult beállítódásokkal is, amelyek szintén arra hajthatták az embereket, hogy mindent halmozzanak fel, amit csak lehet, mert a hiánygazdálkodás körülményei között bármiről kiderülhetett, hogy teljesen más rendeltetésben is használható. Ez pedig arra mutat rá, hogy a bizonytalanság megélése nemcsak a materiális kultúrában, hanem az alkalmazkodóképességben, a viselkedésben is megmutatkozhat.

Az előbbiekből felsorolt, anyagi kultúrában történt változások, illetve a viselkedésben, beállítódásokban mutatkozó alkalmazkodási minták – egymással kölcsönhatásban – abban is megmutatkoznak, hogy egyféléképp a paraszti hagyományokra támaszkodva a bonyhai gazdaságok nagy része is több lábon áll, illetve a gazdaságok tagjai vagy a családok maguk több mindennel próbálkoztak, többféle jövedelmet igyekeznek kombinálni. Ez érvényes mind történeti, mind recens értelemben: a családok gazdasági tevékenységeinek története azt mutatja, hogy sok esetben a mezőgazdasági munka mellett más tevékenységeket is kipróbáltak, amiket a körülményektől függően fejlesztettek vagy abbahagytak. A külföldi, időszeri munkavállalás, fuvarozás, állatokkal való kereskedés, palántaültetés és -eladás olyan, a mezőgazdasággal nem mindig érintkező tevékenységek, amelyek korszakonként különböző mértékben egészíthetik ki a mezőgazdasági jövedelmeket és csökkenthetik a rendszer bizonytalanságait. Ha a klasszikus parasztságra igaz, hogy az időjárás, természeti kockázatok elkerülése és a piactól való függetlenség megteremtése érdekében tartotta a vegyes termékszerkezetet, a több lábon állást (mindenféle megtermő növényi kultúra termesztése esetenként több dűlőben is és a természeti adottságoktól függően az ezt kiegészítő háziipari tevékenységek), a mai falusi gazdaságok esetében mindez e hagyomány folytatásaként, a tevékenységi területek kiszélesítéseként és az új helyzeteknek való megfelelési kényszer részeként értelmezhetőek. A mezőgazdasági üzemet mind a románok, mind a magyarok esetén kisebb vállalkozásformák egészíthetik ki: Sz. D. családja szifontöltőt működtetett (abbahagyta) és vegyesboltot vezet, de közben a mezőgazdasági termelést sem hagyta abba; A. S. családja

a mezőgazdasági termelés csökkentése mellett lángossütő bódét és (egy másik családdal közösen) állat-egészségügyi gyógyszertárat is fenntart; M. I. családja vegyesboltot működtet és mellette a feleség a cigányoktól vásárolt csipkebogyóból készít sűrítményt, és azt adja el; M. A., miközben mezőgazdasággal is foglalkozik, mezőgazdasági szolgáltatásokat is nyújt, illetve szállítást, fuvarozást is vállal; Gy. J. szállítást is vállalt és állatokkal kereskedett (abbahagyta), miközben jelentős méretű gazdaságot is fenntartott. Ezek a példák mind azt mutatják, hogy az alkalmazkodás mintái egy adott időpontban változatosak lehetnek, a mai tevékenységeket felvezető visszaemlékezések pedig arra engednek következtetni, hogy az alkalmazkodás részeként tevékenységeket hagynak abba, a mezőgazdasági üzem méretét csökkentik, egyes ágazatokat felszámolnak stb. Az alkalmazkodás természetesen a mozgástértől, így a külső, kényszerítő tényezőktől is függ: az alkalmazkodás ilyenképpen jelenthet változtatást, váltást vagy azt, hogy valamit abbahagynak anélkül, hogy helyette más jellegű tevékenységbe kezdenének.¹⁰⁹ Ezek a képek nem a stabil, változásra nem képes parasztgazdaság, hanem a mindig kalkuláló, alkalmazkodó viselkedést vetítik elénk:¹¹⁰ igaz ugyan, hogy egy adott mintakészletből merítve, de mégiscsak arra törekednek, hogy ezeken a bizonytalanságokon felülkerekedjenek, ami természetesen a gazdaságok méretétől és a gazdaság fejének a hozzáállásától is nagyban függ. Ennek a beállítódásnak a formálódásához nagymértékben hozzájárul az a helyiekben eléggé megrögzült vélemény, hogy a vidéket, a falut (a várossal szembeállított provincia értelemben) és az ott lakó embereket a hatalom magukra hagyta, már nem gondoskodik róluk, és ezért az egyéni találékonyágnak kiemelt szerep jut.

Időnként egyenesen úgy tűnik, hogy az átmenetet és a bizonytalanságot nem szokatlanként, hanem a normalitás részeként fogják fel, és ezek az emberek mindennapi rutinjaiba is így épülnek be: a mindennapi gyakorlatok éppen ezért ezeknek a bizonytalanságoknak a feldolgozásáról és bizonyos fokú hatás-talanításáról, az élet élhetőbbé és boldogabbá tételéről is szólnak. Ugyan a helyi tudások és a tudások létrejötte kapcsán e dolgozat egyik állítása, hogy az emberek csak részleges tudásokkal rendelkeznek a világról, és hogy a környezetük értelmezésének a lehetőségei korlátozottak (mivel nem áll rendelkezésükre minden információ és ezért részleges információkból építik fel a maguk jelentésszerű értelmezéseit), éppen ezért nehéz számukra, hogy megelőlegezzék a jövőt és hosszú távú stratégiákat dolgozzanak ki, a helyben létrejövő tudások helyi szinten mégis teljesebbek. A világ megélésében és a bizonytalanság leküzdésében ennek a világképnek és világértelmezésnek meghatározó szerepe van, a gazdasági helyzet pedig csak egy eleme ennek. Vagyis: összhangban a gazdaság kulturális értelmezéseivel a gazdasági életben mutatkozó nehézségeket egyéni találékonyággal és sajátos, helyi, de etnikailag és esetleg felekezetiileg különbözőképpen beágyazott értelmezésekkel igyekeznek kompenzálni. Ebben az értelmezésben szerepet játszik az ország és a falu gazdasági helyzete, az országos, a megyei és a helyi politikum, a helyi etnikai viszonyok, a helyi fő gazdasági szereplők, az idegenek, akik

109 Egy korábbi munkám alapján ezt bővítő, illetve szűkítő jellegű rugalmasságnak nevezem (vö. Szabó Á. T. 2006a).

110 Mondhatni, hogy sok esetben megfigyelhető az a viselkedés, amit Mohay Tamás Szlovákiából áttelepült beszélgetőtársa, Nagy Sándor esetében dokumentált (Mohay 1994).

egyre inkább meghatározóak a helyi gazdasági életben, de akiről nagyon keveset tudnak, de akár a külföldön szerzett tapasztalatok is. A fentiekből pedig a saját élethelyzet magyarázatául szolgáló, mind gazdaságilag, mind etnikailag értelmezhető, egyéni és közösségi diskurzusok (mitől vagyunk mi gazdagok vagy szegények, sikeresek vagy sikertelenek stb.), az életvitelre vonatkozó stratégiák és elképzelések (mit fogunk csinálni az elkövetkezőkben), a közösség életére vonatkozó normatív rendszerek (hogyan kellene cselekednie a vezetőknek) és végül a számonkérés morális diskurzusai (mit rontottak el a vezetők a szó legtágabb értelmében) bomlanak ki. A munkahely elvesztése, családi baleset, lányszöktetés, román–magyar vegyesházasság, román–magyar futballmeccs, egy elszalasztott befektetési lehetőség, leaszfaltozott vagy leaszfaltozatlan út, a közalkalmazottak fizetésének a csökkentése – és még sok minden egyéb – képezi ezeknek az egyszerű deskriptív és normatív értelmezéseknek az alapját. Ezekből az értelmezésekből a saját közösségük helyzetét a külső körülmények kontextusában elhelyező, és az egyes etnikai csoportok esetében nagymértékben különböző diskurzusok és stratégiák bomlanak ki (lásd az 1. ábrát).

Románok	Magyarok	Cigányok
Európai pénzek Állam Pályázatok Politikum Vidékfejlesztés Periferialitás (gazdasági)	Európai pénzek Állam (RO, HU) Pályázatok (RO, HU) Magyar–magyar viszony Szórvány, etnikai mező Periferialitás (gazdasági és etnikai)	Isteni segítség, csodavárás Roma támogatások Testvériség Szegénységdiskurzus Szociális támogatások Periferialitás – halmozott

1. ábra: Külső beágyazódási diskurzusok és stratégiák a három etnikum esetén

Mindhárom külső beágyazódási stratégiában jelen van a szubaltern ruralitás és a magára hagyott vidék gondolata, noha ezekhez – különösen a cigányok esetén – eltérő értelmezések kapcsolódhatnak. Ugyanakkor látszik, hogy a román és a magyar mezők között van valamiféle strukturális megfelelés, a magyar inkább csak kiegészül a román mezőből értelemszerűen hiányzó elemmel, de a cigányok beágyazódási stratégiái gyökeresen eltérnek a másik két etnikumétól. Számukra a periferialitás nem egy tágabb földrajzi és gazdasági környezetben értelmezett jelenség, hanem szigorúan a falu térbeli, szociális és gazdasági tagolódásához kapcsolódó tény: a *După Garduri*¹¹¹ falurészből nem az ország, nem is a megye, hanem a falu a vonatkoztatási pont. A gazdasági helyzet mindegyik etnikum számára fontos elem ezekben az értelmezésekben, ugyanakkor ezen felül különbségeket is tapasztalni: a románok a politikumot vonják be ezekbe az értelmezésekbe, a magyarok számára a gazdasági terület értelmezései mellett a legfontosabb ezekben a diskurzusokban az etnikai helyzet értelmezése (de jelen van a politikum is), a cigányoknak pedig a vallás (testvériség) és a szegénység mint erkölcsi

111 Román, jelentése kerítések mögött, kizárólag cigányok (nagyon szegény cigányok) által lakott falurész.

kategória képezi ezeknek az értelmezéseknek a központját. Ez egyben az adaptáció és az integráció különböző szintjeit is jelöli, ami nem jelenti azt, hogy a találékonyság nem tud megnyilvánulni, hanem inkább azt, hogy más háttérrel, más mozgástérrel nyilvánul meg. Van tehát egy etnikumonként – különösen cigány és nem cigány vonatkozásban – különbözőképpen működő népi bölcsesség, találékonyság és innovativitás, amely az átmenet bizonytalanságai legyűrésében segít az embereknek, és ezzel egyrészt a gazdasági jólét megteremtéséhez, de egy erkölcsi-érzelmi komfortérzet kialakulásához is hozzájárul. Hisz ha nem is sikerül valami, mindig lehet találni egy külső szereplőt, legtöbbször az államot, akit hibáztatni lehet.

Gazdaság, etnikum, politikum: helyi és nem helyi küzdőterek

Az etnikai gazdaság és etnikai specializáció szakirodalmában az egyes etnikai közösségek erőforrás-használata, esetenként egyes erőforrások és tevékenységek monopolizálása, illetve az egyes etnikumok adott szférákból történő kizárása az egyik központi kérdés (Eriksen 2005; Szabó Á. T. 2012). Ez a megközelítés a természeti, ökológiai, történelmi és társadalmi szempontokat is figyelembe véve az egyes etnikai csoportokhoz kapcsolható speciális tevékenységi formákat, szolgáltatásokat és termékeket térképezi fel és értelmezi. Az értelmezett jelenségek történeti és földrajzi szempontból szélesen elterjedtek és igen változatosak lehetnek: a bükki szlovák falvak (Viga 1986), a bedecsi ácsok (Kós 1972), a telekfalvi székelyek (Haáz 1942) – és a példák sorát még sokáig lehetne folytatni – gazdasági szerepe és tevékenysége éppúgy az elemzés tárgyát képezheti, mint a pásztorok és földművesek viszonya afrikai törzsek esetén (Haland 1969), vagy a folyóölgyek és a hegyvidék törzseinek kapcsolatai Ázsiában (Barth 1956), netán a mexikói hegyvidék indián szövőasszonyainak munkája (Collredo-Mansfeld 2005). De a példák sorát itt is folytatni lehetne. És szintén ebben a kontextusban merül fel a bevándorló közösségek által kialakított üzleti monopóliumok, az általuk uralt munkaerő-piaci szegmens vagy (kis)vállalkozói szféra kérdése is. A tanulmányok, könyvek legtöbbször arra is kitér, hogy az etnikai munkamegosztás és speciális tevékenységek – mint ahogy maguk az etnikai határok is – nem lezártak, egy adott történeti-társadalmi pillanat kontextusában értelmezhetőek, s mint ilyenek: folyamatos – még ha esetenként nem is gyors – változásban vannak. A szférák tehát természetesen átrendeződhetnek: egyes esetekben bizonyos etnikumok tagjai a már nem kedvező körülmények miatt abbahagyhatnak tevékenységeket vagy más tevékenységi szférákba nyomulnak be (ami akár konfliktusokkal is együtt járhat), más esetekben arra is van példa, hogy a gazdasági tevékenység megváltoztatásával a kulturális viselkedési formák is megváltoznak, ekként etnikumváltás is történik (Haland 1969). Gyakori az is, hogy – mint ahogy ez érvényes általában is a gazdaságra – különösen a politikai átmenetek során a gazdaságnak ezek a vetületei is megváltoznak. Hisz ha az etnikai munkamegosztás része egy társadalmi,

esetleg politikailag is támogatott konszenzusnak, amennyiben azok a politikai erők, amelyek fenntartották a gazdasági szférákat és erőforrásokat is elosztó társadalmi alrendszerüket, megrendülnek, az maga után vonja az érvényes erőforrás-elosztó elképzeléseknek is a megingását. A cigány népesség nehézipari, szakképzetlen integrációja erre lehet példa: az ezt fenntartó gazdasági rendszer politikai támogatással jött létre, és mihelyst megszűntek a politikai feltételek, a gazdasági körülmények is változtak.

A fentebbiekből kiindulva és továbbra is a hagyományos értelemben falusi gazdálkodásnak tekintett – tehát elsősorban a földre mint fő erőforrásra és legfőbb termelési eszközre támaszkodó – szférákra figyelve ebben a fejezetben azt a kérdést járom körül, hogy Bonyhán és a hozzá tartozó falvakban milyen gazdasági viszonyok uralkodnak és ennek milyen etnikai vonzatait lehet kitapogatni. Az óvatos fogalmazás nem véletlen: a tereptapasztalatok és az adatok egyrészt azt mutatják, hogy a szász lakosság jelenléte – illetve hiánya – ebben a kontextusban csak akkor releváns, ha a kutatásba egy erőteljes történeti perspektívát, illetve az örökségesítés fogalmát is bevonjuk; másrészt, román és magyar viszonylatban az etnikai gazdaság szempontrendszerével nehéz releváns és rendszerszerűvé összeálló különbségeket megrajzolni; harmadrészt, a cigányság román és magyar lakossággal szembeni kitettsége, a specializáció hiánya és a megélhetési forrásaiknak az áthelyeződő hangsúlyai komolyan felvetik a kérdést, hogy nem feltétlen etnikai, hanem etnicizált osztálykategóriával állunk szemben. Mit is jelent ez? A szászok – mint látható volt a történeti adatokat elemző részből – demográfiailag és gazdaságilag is fontos konstituáló tényezői voltak a Kis-Küküllő mente etnikai képének. Ezért állítható, hogy az etnikai gazdaságra vonatkozó kérdést esetükben csak erőteljes történeti hangsúllyal lehet feltenni: hogyan voltak jelen a szászok a vidék gazdálkodásában. Ma viszont mind demográfiai, mind gazdasági értelemben szinte teljes mértékben hiányoznak ebből a képletből: szász etnikai közösségről beszélni csak korlátozott értelemben lehet. Etnikailag beágyazott vagy rögzített szász gazdasági tevékenységekről még annyira sem: az itt maradt szászok gazdasági tevékenységeikkel – ha még aktívak – nem különülnek el a környezetüktől. Mégis valamiben különlegeseek: a vidékről kialakult, az új erőforrásokat felhasználását promováló diskurzus a helyi faluturizmus egyik felhajtóerejének láttatja a szászok valamikori jelenlétét és főképp épített örökségüket. Az ezt promováló – és jellemzően nem szász – elit tagjai szándékuk szerint a szász etnikai gazdaságot tehát többes áttételeken keresztül értelmezik, és az örökségesítés folyamatának keretében illesztik a vidék új etnikai-gazdasági arculatába. A magyarok és a románok viszonylatában – anélkül, hogy azt állítanám, nincsenek különbségek – nem lehet rendszerszerűen összeálló különbségeket felfedezni: a magyar és a román erőforrás-használat nem különbözik jelentős mértékben egymástól, így a gazdasági stratégiák sem. A kettő közötti különbségek inkább a román nemzetállami jelenlét által is befolyásolt, külső világokba történő adaptáció és integráció szintjén tapinthatók ki. Végül a cigány és nem cigány gazdasági elhatárolódása kapcsán megint több kérdést lehet feltenni: egyrészt világos, hogy a belsőleg ugyan értelemszerűen tagolódó (hisz ha kevesen is, de vannak gazdag cigányok), de jelentős számban mégis szegénységben élő cigány közösséget a helyi társadalom gazdasági értelemben is megkülönbözteti a nem cigányoktól.

Másrészt az is világos, hogy ez a különbség nem feltétlen a végzett gazdasági tevékenységek és szolgáltatások különbségeiből ered, hanem egyáltalán a gazdasági tevékenységek hiányából. Ez pedig leginkább a marxista antropológia terminusaival leírható helyzetet eredményez: a cigányok nagy többségének nincs a termelésbe is bevonható tulajdona, nem rendelkeznek termelőeszközök fölött, saját munkaerejüket pedig csak korlátozottan tudják áruba bocsátani (vö. Wolf 1982). A tulajdon, a termelőeszközök és a munkaerő e sajátos kombinációja – még ha olyannyira etnikai vonásokat is hordoz – felveti a kérdést, hogy nem kellene-e osztálykategóriaként (is) elképzelni a cigányokat, vagy ezt a megközelítést alkalmazni legalább akkor, amikor a gazdasági tevékenységeiket, a tipikusan a szegénységhez kapcsolható tevékenységeiket vizsgáljuk. Ugyanakkor azt is hangsúlyozom, hogy a cigányok és nem cigányok közötti különbségek nem csak gazdasági jellegűek, nem magyarázhatók meg csak e neomaterialista szemlélettel: ez ugyanis azt jelentené, hogy mihelyest valaki legyőzi a gazdasági akadályokat, az etnikai határokat is rögtön maga mögött tudhatja (még ha vállalnia is kell a parvenüség vádját). De tudjuk, és a bonyhai jobb életkörülmények között élő cigányok is tudják, hogy ez nem így van: ezek a helyi tudások és viszonyok nemcsak a szegénységről, hanem általában az etnikai határok fenntartásáról is szólnak (vö. Barth 1969). A gazdasági sikereket elérő (fiatal) cigányok, cigány vállalkozók esetei, történeteik jól mutatják ezeket a viszonyokat: a gazdasági sikerek ellenére a falu nem cigány lakossága a helyi tudásra hivatkozva továbbra is elutasítja a teljes körű kapcsolattartást velük.

A fentiekből következik, hogy ebben a fejezetben – miközben a mezőgazdaság és a helyi gazdálkodás viszonyait elemzem – általában kérdezek rá a gazdaság külső és belső meghatározó feltételeire, a tulajdon és az egyes művelési ágak kérdésére, ezek kapcsán pedig az integráció problémájára, és ezt követően igyekszem rámutatni (ha vannak) románok és magyarok gazdasági stratégiái közötti eltérésekre. Semmiképp nem akarom ezeket a különbségeket diszkurzív módon sem megteremteni, sem elmosni. Ám tény, hogy a Bonyha és Bonyha község, illetve a Kis-Küküllő helyi gazdasága (és mezőgazdasága), illetve ennek a domináns pozíciói túlnyomó részben a románokhoz és a magyarokhoz köthetők, szászok már csak, cigányok még csak elvétve részei. Ebből vezethető le az a döntésem is, hogy a szászoknak és a cigányoknak külön fejezetet szentelek, ami a társadalmi érzékenység szempontjából különösen a második esetben lehet aggályos: hisz azzal, hogy a cigányokat egy külön fejezetbe utalom, akár implicit (vagy módszertani) nacionalizmussal is vádolhatóvá válok. Remélem, mégis látható lesz, hogy mi indokolja ezt a döntésemet.

A helyi gazdasági küzdőtér tehát (hogy az alcímben bevezetett metafora szellemében folytassam) döntően román és magyar – de a ‘fegyvernemek’, illetve az ‘ellenfelek’ és ‘bajtársak’ kiválasztása nem mindig követi az etnikai erővonalakat. Ugyanakkor viszonylag frissen idegenek, külföldiek is megjelentek a mezőgazdaságban, illetve a vidékiség erőforrásainak a kiaknázásában, s noha egyelőre a helyzetük nem értékelhető teljes körültekintéssel, az eddigiek azt mutatják, hogy sikeresebbek, mint a helyiek, amit én ebben az értelmezésben az anyagi erőforrásokhoz való könnyebb hozzáféréseken túl a világra való nagyobb rálátással, nagyobb mozgástérrel és nagyobb fokú innovációval is magyarázok.

Mezőgazdaság, tulajdon, gazdasági erőforrások

A mezőgazdaságban a föld a legfontosabb termelési eszköz, bár tőkeképző és státusjelölő szerepe az erdélyi ruralitásban általában, illetve Bonyhán is csökkenően volt egész a legutóbbi időkig. Most ez megint megváltozni látszik, hisz a termőföld jelentős jövedelmek forrása lehet, még ha nem is feltétlen a termelésen, hanem a támogatásokon keresztül. A parasztsággal és a parasztság átalakulásával foglalkozó tanulmányok mind történeti, mind recens értelemben a föld tulajdonának, birtoklásának és használatának a kérdését is körüljárják, vagy egyenesen arra fókuszálnak (vö. Fülemile 1987; Hann 2003; Tárkány-Szücs 1983; Verdery 2003). A földdel való viszony meghatározó volt a feudalizmusban, azt követően a kapitalizmusban, de még a szocializmus idején is és végül megint a kapitalizmusban.¹¹² A földbirtoklási típusok – patrimonialis, praebendális, merkantil és adminisztratív – társadalmi rendszereket jellemezhetnek (vö. Wolf 1966). Nem véletlen, hogy a gazdálkodás elvei rendszerének a felállításánál Polányi Károly azt mondja, hogy az egyes gazdasági rendszerek kialakulásában az a mérvadó, hogy ezek az elvek mennyire fogják át a földet és a munkaerőt (Polányi 2004). A rokonságelvű és adóztató termelési módban a földnek mint a legfontosabb termelőeszköznek az integrációja és társadalmi-hatalmi elosztása a központi kérdés (Wolf 1982). A kapitalista piacra való átmenetnek az egyik fontos eleme a földnek az áruvá válása (Egyed 1981; Macfarlane 1993; Wallerstein 1983).

A kérdésre tehát a bonyhai és a községbeli mezőgazdaság tanulmányozása esetén is ki kell térnünk: a birtokolt területek nagysága, a tulajdonosok száma és az egyes birtokosi kategóriák között a földbirtok megoszlása, a kisbirtokosok aránya és a földnek a nagyobb gazdaságok tulajdonában történő koncentrációja egy ilyen vizsgálathoz derül ki, és sokat elárul a helyi gazdasági erőviszonyok alakulásáról. Zabolai kutatásokból is tudjuk, hogy az erőforrások eloszlásának elemzése sokat elárulhat egy falu gazdasági és etnikai viszonyairól (Palada 1999). A kis- és középbirtokok nehéz helyzetéről, a kezükön levő földterületek osztódásáról és fogyásáról, a kisbirtokosok és a föld nélküliek számának a növekedéséről, a nagyfokú elszegényedésről már a 19. század második feléből vannak adataink (Egyed 1981). A Bonyha községben kapott adatokból úgy tűnik, hogy ezeknek a folyamatoknak a némelyike ma is zajlik, amit kiegészít az, hogy a 19. század második felét követően az állam háromszor (1921, 1945 és 1989) is beavatkozott a földbirtokviszonyokba és a kisbirtokosokat favorizáló döntéseket hozott. Noha Bonyhán a 19. század végén lezajlott egy tagosítás, a későbbi örökösödési, osztódási folyamat miatt ma ennek nincs nyoma: a több dűlőben fekvő birtoktest mind a kisgazdaságok, mind a nagyobb gazdaságok esetén jellemző. Ugyanakkor ma Bonyhán egy elég dinamikus földpiac alakult ki mind a bérlés, mind a vásárlás tekintetében, amiben közrejátszanak a nemrég bevezetett támogatások is, hisz a támogatásra a föld használója jogosult. A bérlést mindezekkel együtt akadályozza a szétaprózott földbirtokstruktúra, hisz egyik gazda adná, a másik nem, így nem alakíthatóak ki a nagyművelésben szükséges

112 Pap Izabella kobátfalvi (Udvarhelyszék, ma Hargita megye) példákon jól nyomon követi ezeket a változásokat (vö. Pap 2008).

összefüggő nagy birtoktestek: *Hát van itt egy farmer, J-nek adtam ki, szomszéd vagyok vele, és alól-felül dolgozza, és ne kerülgesse.* (B. I.) Mind a bérlést, mind a vásárlást kedvezően befolyásolják az alacsony árak: 2011–2012-ben egy hektár termőföld átlagos ára 2000 lej¹¹³ körül mozgott, a bérlés pedig általában természetes elszámolást feltételezett (egy újonnan megjelent mezőgazdasági vállalkozó hét mázsa kukoricát ígért egy hektár után, amivel felülmúlta a helyi nagygazdák korábbi ígéreteit). A faluban több recens földügyletről is hallottam, amelyben már nagyobb birtokkal rendelkező gazdák kisebb vagy idősebb birtokosoktól földet vásároltak. A bonyhai földbirtokviszonyok ezeknek a folyamatoknak a hatására alakultak: a birtokosok nagy csoportja kezén kevés földbirtok, míg a kisszámú nagyobb birtokos kezén arányait tekintve sokkal nagyobb földbirtok található (lásd a 12. táblázatot).¹¹⁴ Ráadásul ebből a táblázatból kihagytam a jogi személyeket (községháza, egyházközségek, cégek), amelyeknek a feltüntetése a polarizációt csak növelné, hisz 27 tulajdonos több mint 1200 hektár területet birtokol (lásd a 13a. táblázatot).

Kategória	Nem használja	1 hektár alatt	1 és 4,99 hektár között	5 és 9,99 hektár között	10 és 19,99 között	20 vagy ennél több	Összesen
Tulajdonosok száma	152	536	718	150	33	25	1614
Tulajdonosok százalékban	9,42	33,21	44,49	9,29	2,04	1,55	100
Földbirtok területe	397,71	256,03	2054,41	1073,11	465,03	1530,28	5776,57
Földbirtok százalékban	6,88	4,43	35,56	18,58	8,05	26,49	100

12. táblázat: Tulajdonosok száma és a földbirtok területe az egyes birtokosi kategóriákon belül.
Forrás: a Bonyhai Polgármesteri Hivatal mezőgazdasági statisztikájának ívei, 2011.

113 Egy lejes kilónkénti áron (ami viszonylag jó ár, hisz arra is van példa, hogy ennél kevesebbet kínálnak a búzáért) ez pont két tonna búzának az ára. A búza hektáronkénti átlagos terméshozama három és négy tonna között mozog, vagyis rosszabb évben és kedvezőtlen árak mellett is egy hektár föld megvásárolható a rajta egy évben termett búza árából.

114 A mezőgazdasági statisztika teljes körű pontossága természetesen megkérdőjelezhető: az emberek nem mindig vallanak be mindent. Több család, amelynek tagjai az interjúkban százon fölüli baromfiállományról számoltak be, a statisztikában csak néhány tíz baromfit vallott be. A fűszámozott, orvosilag is nyilván tartott, és csak hivatalos dokumentumokkal eladható állatok esetében ez természetesen másként van. A statisztika számai mégis irányadóként szolgálnak, és a terpen gyűjtött adatokkal összevetve mégis használhatók, jelzik a fő tendenciákat. Bonyha helyett három okból mutatom be Bonyha község adatait. Egyrészt, az adatok így nagyobb területi egységet fednek le, a nagyobb szint pedig nagyobb relevanciával adja vissza a vidékre jellemző jelenségeket. Ráadásul a bonyhai mezőgazdaságnak és helyi világnak nem bonyhai szereplői is vannak: a község magyar alpolgármestere kundi, a község legnagyobb szarvasmarhatartója (aki a bonyhai tenyésztőknek egy fontos referencia) bernádi. Másrészt, mivel a statisztikai körzetek kialakítása nem követi a faluhatárokat, Bonyha körzeteibe kerültek gógáni és bernádi adatok is, amit a főszámlálóbiztos sem tudott már utólag biztosan elkülöníteni, mivel maguknak is községszinten kellett jelenteniük az adatokat. Végül: az elemzés bizonyos részeiben a mezőgazdasági gépek és eszközök számát is felhasználom, hasonlóképp a mezőgazdasági épületekét is. Ezek pedig csak községszintű összesítésben készültek el, és így állnak a rendelkezésemre.

A polarizáció és birtokkoncentráció a táblázatból is láthatóan jól kiolvasható. A 19. század végén az erdélyi földbirtokviszonyokat ennél sokkal nagyobb fokú koncentráció jellemezte: az összes gazdaságok 0,81%-át adó száz holdon felüli birtokok a föld 40,75%-át tartották kezükben, a száz holdnál kisebb gazdaságokra, amelyek a gazdaságok 99,19%-át adták, 59,25% jutott. A helyzet hasonló volt akkor is, ha csak a száz holdon aluli birtokokra terjedt ki az elemző figyelme: az 50–100 holdas gazdagparasztok, bár csak 1,3%-át képezték a parasztságnak, a földnek 10,3%-át birtokolták, míg a tíz holdnál kevesebbel rendelkezők 71,9%-ot alkottak és a föld 29,5%-át birtokolták (Egyed 1981: 196–197). A feudális gyökekre visszavezethető nagybirtok az állami beavatkozások következtében a 20. század folyamán eltűnt, területét a kisbirtokosok között osztották szét. A II. világháborút követő hatalom nem csak nagybirtokellenes volt, a gazdagparasztok ellen is gazdasági és társadalmi lejárató kampányt indított, ezzel arra törekedve, hogy kiemelje a falunak a leghaladóbb, példamutató rétegét (László M. 2005: 176). Mindezekkel együtt – és azért is, mert az 1989 utáni restitúció a kollektivizálás előtti állapotokat állította többé-kevésbé vissza – ma megint találni nagyobb birtokokat: Bonyhán a nagyobb birtokok kialakulása egyrészt a kollektivizálás előtti állapotokra, másrészt pedig az átmenet időszakának a történéseire vezethető vissza. Ma a községben jóval több mezőgazdasági egység van, mint ház vagy háztartás: mezőgazdasági egység van 1614, ház van 1417 (ebből lakatlan 261) végül háztartás van 1211. A földjét egyáltalán nem használja 152 tulajdonos, ez a birtokosoknak 9,42 százaléka, az általuk birtokolt terület pedig a földeknek szinte hét százalékat teszi ki.¹¹⁵ Ami viszont sokkal szembeötlőbb, és a helyi gazdasági viszonyok szempontjából sokkal fontosabb, hogy az egy hektár alatti 33 százaléknyi kisbirtokos a földeknek kevesebb mint öt százalékat használja (közöttük sok a cigány), az egy és öt hektár közötti területet birtokló gazdák az összes tulajdonosnak mintegy 44 százalékat teszik ki, miközben az általuk birtokolt terület az összes föld 35 százaléka. Ez a középső kategória (ami viszont a megélhetés szempontjából még mindig kisparasztinak számít) mutat valamiféle egyensúlyt a számaránya és az általa birtokolt terület aránya tekintetében. Mindhárom következő kategóriában viszont hatalmas és növekvő aránytalanságok vannak, és ez akkor is megmarad, ha két birtokoskategóriát különítünk el, vagy esetleg hármat: ha egyszerűen az öt hektárt tekintjük választóvonalnak, akkor a szinte nyolcvan százaléknyi kisbirtokos tulajdonában lesz valamivel több mint negyven százaléknyi föld, míg az öt hektár fölötti, tizenhárom százalékot sem elérő kategóriában lesz a földnek több mint a fele. Legbeszédesebb mégis a legfelső, húsz hektár fölötti kategória esete: a másfél százalékot kitevő 25 gazda kezében van 1530 hektár föld, ami az összes földterületnek 26,49 százaléka, és az általuk birtokolt földek hatvan hektáros átlagot adnak. Ez még akkor is jelentős eltérés a többséget kitevő gazdákhöz képest, ha tudjuk, hogy ebben jelentős arányt képviselnek a legelők és a kaszálók, vagy benne van a valamikori grófi család által is visszakapott – a régi birtokukhoz képest mégis elenyésző méretű – terület. Ugyanakkor vannak benne szép számmal húsz hektár fölötti szántók

115 A földjüket használó gazdaságok által nem használt terület egyébként nem jelentős, mintegy 125 hektár.

is. A romániai mezőgazdaságot ma egyik oldalon a nagybirtokok, másik oldalon a kis, családi gazdaságok jellemzik (Fox 2011: 51–52): az igazi, több ezer hektáros nagybirtokok elsősorban Erdélyen kívül találhatók, ahol a kollektív gazdaságokat magángazdaságokká privatizálták, de megtalálhatók Erdélyben is, ahol az alacsony bérleti és eladási árak a támogatásokkal együtt járulnak hozzá a kialakulásához. A földbirtok koncentrálódása egyébként nemcsak országos, hanem európai és globális tendencia (Franco–Saturnino 2013). Az értelmezés menete szempontjából végül érdemes kiemelni, hogy a 25 legnagyobb tulajdonos között 11 román, 11 magyar és 3 német található, vagyis ez alapján nem mutatható ki a földbirtoklásban belül egyik etnikumnak sem a világos dominanciája (bár az igaz, hogy a magyar és a német birtokosok együtt több mint ezer hektárt birtokolnak).

Bonyha község mezőgazdasági területe a 2011-es mezőgazdasági statisztika szerint mintegy hétezer hektár (lásd a 13a. táblázatot), amit ha összevetünk az 1895-ös adatokkal (lásd a 13b. táblázatot), akkor a különbség mintegy 140 hektár, hisz a 19. század végén a falu birtokai erdő nélkül 12 430 holdat tettek ki, ami hektárra átszámolva 7152-t ad ki.

	Terület hektárokban, két tizedes pontossággal								
	Szántó	Kert	Legelő és kaszáló	Állandó kultúrák	Használatban levő terület	Használaton kívüli terület	A gazdaság teljes területe	Búza	Kukorica
Családi gazdaságok	3394,07	104,98	1377,64	78,01	4954,70	506,83	5776,57	263,26	876,50
Cégek	776,15		396,49	8,98	1181,62		1233,59	41,00	92,54
Összesen	4170,22	104,98	1774,13	86,99	6136,32	506,83	7010,16	304,26	969,04

13a. táblázat: Bonyha község mezőgazdasági területei, művelési ágak szerint.

Forrás: A Bonyhai Polgármesteri Hivatal mezőgazdasági statisztikájának ívei, 2011.

A gazdaságok területe művelési ágak szerint (katasztrális hold / hektár, ez utóbbi két tizedes pontossággal, 0.5754 váltószámmal)								
Szántóföld	kert	Rét	Szőlő		legelő	nádas	nem termő terület	Összesen
			Betűltetve	Parlag vagy kiirtott				
7124	356	2014	397	11	1913	2	613	12430
4099,15	204,84	1158,86	228,43	6,33	1100,74	1,15	352,72	7152,22

13b. táblázat: Bonyha község mezőgazdasági területei, művelési ágak szerint 1895-ben.

Forrás: MKOMS 1897.

Noha a két táblázat nem vethető össze teljes mértékben azért sem, mert nem ugyanazok voltak az adatfelvétel szempontjai, illetve azért sem, mert mindkettőben lehetnek a valóságnak nem teljesen megfelelő adatok, a nagyobb folyamatokról mégis árulkodhatnak. Legszembeötlőbb talán, hogy az állandó kultúrák területe még úgy sem haladja meg az 1895-ös adatokat, hogy akkor csak a szőlőt vették fel ebbe a kategóriába. A szőlő a községből ennek a két statisztikának az összevetéséből is kikövetkeztethetően eltűnt. Illetve nem termő területként vagy használaton kívüli területként bevallott terület másfél száz hektárral több van, mint a 19. század végén. Ez egyrészt a mezőgazdasági tevékenységek jellegének a megváltozását, másrészt a tevékenységek intenzitásának a csökkenését jelezheti – a két jelenséget a tereptapasztalatok és a gazdákkal készített interjúk is igazolják. De ugyanígy, a két időpont összehasonlítása az állattartás esetén is elárulja a főbb változásokat (lásd a 13c. és 13d. táblázatokat):

	Szarvasmarha	Juh	Kecske	Sertés	Szárnyasok	Ló
Családi gazdaságok	635	6626	839	1731	17630	204
Cégek	36					
Összesen	671	6626	839	1731	17630	204

13c. táblázat: Állatlétszám Bonyha községben.

Forrás: A Bonyhai Polgármesteri Hivatal mezőgazdasági statisztikájának ívei, 2011.

Szarvasmarha összesen	Ebből: bivaly	Összesen ló	Kecske	Sertés	Juh	Baromfi
1968	273	374	139	2008	4750	9830

13d. táblázat: Állatlétszám Bonyha községben, 1895-ben.

Forrás: MKOMS 1897.

Az első és legszembeötlőbb különbség a szarvasmarha-állományban mutatkozik: 1895-ben majdnem kétharmaddal több szarvasmarhát tartottak a községben, mint ma. Ez még akkor is árulkodó, ha tudjuk, hogy 1895-ben szinte háromszáz (főként Gógánban és Kundon tartott, lásd a részletes táblázatokat a mellékletben) bivalyt is beleszámoltak ebbe, miközben a bivalytartás gyakorlatilag megszűnt a községben. A Kis-Küküllő mente egyik sajátossága éppen a szarvasmarhatartás volt, ebből mind a paraszti, mind a nemesi birtokok kivették a részüket (Kós–Szentimrei–Nagy 1978). A bonyhaiakra pedig éppen a szarvasmarhával történő kereskedés volt jellemző. A mai Bonyha község falvai közül egyébként éppen Bonyhán tartották a legtöbb szarvasmarhát, 474-et, miközben ma számuk a

faluban alig haladja meg a kétszázat.¹¹⁶ A lovak számának a csökkenése – a lovat tartó grófi birtok mellett – az igavonóerőben történt változásokkal is összefüggésbe hozható: miközben ma 204 lovat tartanak a községben (szemben az 1895-ben összeszámolt 374-gyel), aközben a községben van 67 kisebb-nagyobb traktor. Ugyanakkor az is érdekes, hogy 174 szekér szerepel a statisztikában, ami arról árulkodik, hogy az állati igaerőnek még mindig nagy a szerepe: a szállításban, a piacra járásban a környéken még sokan használják a lovat. És magam ugyan nem találkoztam vele, de interjúban egy családnál még a tehén fogatolásáról is beszámoltak. A ló használata igavonásra teljesen mindennapi, a vásár hajnalán, reggelén és a vásárt követő délutánon a környékbéli utak tele vannak fogatokkal, és a bonyhai vásár egyik fő attrakciója éppen a lovak. A községszinten 204 ló és 174 szekér ugyanakkor azt is sejteti, hogy az egyes fogat a domináns: ha számolunk is azzal, hogy néhány esetben tehenet fogatolnak, azzal is számolnunk kell, hogy nem minden ló fogható szekér elé. A recens mezőgazdasági statisztika szerint két gazdaság tart három lovat (ezek egyébként nagybani juhtartók is, illetve egyikük több szarvasmarhát is tart, mindketten magyarok), 21 gazdaság tart két lovat (és így valószínűsíthető, hogy ennyi a kettős fogatok száma is), végül 156 gazdaság tart egy lovat. Ez pedig azért is érdekes, mert az 1895-ös statisztikában községszinten 55 kettős lófogatot számoltak össze. És közben látszik ugyanabból a statisztikából, hogy még mindig a tehénfogat (együtt az ökör- és bivalyfogattal) volt ekkor a domináns. A tehén-, ökör- és bivalyfogat, illetve a kettős lófogat felcserélődése és később eltűnése egyrészt tehát egy mezőgazdasági modernizációs folyamattal hozható összefüggésbe, amiben a kollektivizálásnak volt fontos szerepe, másrészt a mai mezőgazdaság kettős képével is magyarázható, hisz az önellátásra törekvő kisgazdaság és az árutermelő-szolgáltató közép- vagy nagygazdaság párhuzamos jelenléte jellemzi a bonyhai mezőgazdaságot. Az egyes fogat ma egyrészt és kisebb arányban a cigány családok szállítóeszköze, másrészt és nagyobb arányban az önellátásra törekvő, még mindig jobbra paraszti mintákat követő kisgazdaságok munkaeszköze, és eközben a traktor – amelyből a legtöbb egyébként Bonyhán és Gógánban van¹¹⁷ – a nagygazdaságokra jellemző. Sem a szarvasmarha-, sem a lótarásban nem rajzolódnak ki a románok és a magyarok stratégiáit markánsan elválasztó erővonalak: bár mindkét háromlovas gazda magyar, a kétlovasok között egyaránt találni románokat és magyarokat, míg végül az egylovasok között felbukkannak cigányok is. A 167 szarvasmarhát is tartó gazdaság szinte pontosan fele-fele arányban román és magyar, s miközben a legtöbb szarvasmarhát tartó gazdák között kialakulni látszik egy magyar dominancia, aközben a legtöbb szarvasmarhát épp egy román gazda tartja.

A két időpontban készített statisztika összehasonlításából, illetve az 1910-es gazdacímtár bevezetőjéből ítélve, miszerint Kis-Küküllő vármegyében senki nem úzi nagyban a juhtartást (Rubinek 1911: 359), a legutóbbi mezőgazdasági statisztikában van még legalább egy említésre méltó adat: amíg 1895-ben a juhok és a kecskék száma mintegy két és félszeresen haladta meg a szarvasmarhák számát, addig ma ez több mint tízszeres túlhaladást mutat. És ez nemcsak abból fakad,

116 Saját számítás a mezőgazdasági statisztika adatai, a nagybani szarvasmarhatartókkal készített interjúk és a Szarvasmarhatartó Egyesület elnökével folytatott beszélgetés alapján.

117 Saját számításaim és a helyiek becslései alapján.

hogy a szarvasmarhának mint igavonó állatnak megszűnt a szerepe, eltűntek a bivalyok és az ökrök, hanem abból is, hogy a juhoknak az abszolút száma is jelentősen megnőtt: 1895-ben 4750 juhot (és 139 kecskét) számoltak össze, 2011-ben pedig 6626 juh (és 839 kecske) került be a nyilvántartásba. A helyi mezőgazdaság mai szerkezetét vizsgálva ez a szántóföldek felhagyásával, legelőként történő használatával és a juhtartó nagygazdaságok térhódításával magyarázható: a község 1614 gazdaságából 240-ben tartanak juhot, de ezeknek a juhtartó gazdaságoknak 7,5 százaléka (18 tulajdonos) tartja a juhok 72,58 százalékát (4809 juhot, lásd a 14. táblázatot).

Kategória	1 és 4 között	5 és 9 között	10 és 99 között	100 vagy több	Összesen
Gazdák száma	119	60	43	18	240
Gazdák százalékban	49,58	25,00	17,92	7,50	100,00
Juhok száma összesen	326	377	1114	4809	6626
Juhok százalékban	4,92	5,69	16,81	72,58	100,00

14. táblázat: A juhtartás jellemzői Bonyha községben.

Forrás: A bonyhai Polgármesteri Hivatal mezőgazdasági statisztikájának ívei, 2011.

A fenti adatok alapján egyrészt azt kell hangsúlyozni, hogy az összesen összeírt gazdaságoknak csak a mintegy 15 százalékában tartanak juhot (ez akkor is alacsony szám, ha figyelembe vesszük, hogy a jelentős arányú cigány lakosság csak kis számban integrálódik a mezőgazdaságba). Ez az adat különösen akkor beszédes, ha összevetjük azokkal a történeti néprajzi, gazdaságtörténeti szakirodalomból kiolvasható adatokkal, miszerint a juhtartás Erdélyben – a szebeni, Szeben-hegyaljai nagybani juhtartás mellett például – a paraszti, kisparaszti gazdaságoknak is fontos kiegészítő ágazata volt, és hogy a falvak mellett, a földművelő-állattartó üzemekbe integrálódó juhtartás külön típust képezett (Vuia 1964). Bonyha községben a juhtartás egyrészt kiszorul a kisparaszti mezőgazdasági üzemekből, másrészt a hangsúlyok áttevődnek a nagybani juhtartásra: a táblázatból világosan kiolvasható, hogy az egyes kategóriákon belül fordított az arány a gazdák száma és az összesen tartott juhok száma között. Sok kisgazdaság tart kevés juhot, míg kevés nagygazdaság tart sok juhot. Olyan gazda is van, akinek hétszáz vagy hétszázhatvan meghaladó juhállománya van. A 18 nagybani, százas vagy afölötti állománnyal rendelkező juhtartó gazda között pedig egyaránt találni románokat és magyarokat: tíz gazda román, nyolc magyar, de épp a két legnagyobb gazda, aki hétszázon felüli számban tart juhokat, magyar. Bonyhán pedig három gazda tart több mint kétszáz juhot, ezek közül pedig kettő magyar és egy román. Ez pedig azt húzza alá, hogy – annak ellenére, hogy a köztudat a juhászokhoz kapcsolja a románokhoz, és a szakirodalomban leírt esetek nyomán is lehet találkozni ilyen megállapításokkal – erre a típusú, bérelt legelőkön történő, nagymértékben a támogatásokra is alapozó, kapitalista jellegű juhtartásra a román–magyar etnikai munkamegosztás nem jellemző.

A szántóföldek felhagyása mellett a juhtartás minden bizonnyal összefügg egyrészt azokkal a technikai igényekkel, amelyek a juhtartásban jelentkeznek,

illetve az ebben a szektorban is elérhető támogatásokkal: a juhtartásnak nincs olyan eszközigénye, mint például a szarvasmarhatartásnak, a juhok ráadásul sokkal igénytelenebbek is mind a nyári legeltetést, mind a téli takarmányozást illetően. A gazdák beszámolóiból azt a következtetést lehet levonni, hogy inkább a megbízható munkaerő jelent problémát, semmint a technikai feltételek kialakítása: olyanról is hallottam, hogy a gazda a karácsonyt töltötte több száz juha mellett, mivel alkalmazottja éppen karácsony előtt döntött úgy, hogy ő inkább a családjával tölti az ünnepeket. Mindezen túl további gazdasági előnye ennek az ágazatnak, hogy a szűkülő szántóföld miatt a föld bérleti ára igen alacsony, így a juhos gazdák könnyen jutnak bérelhető legelőhöz, hisz az emberek még korábban szántóföldként használt területet is bérbe adnak. A bérlés mértékét az is mutatja, hogy nem minden juhtartó nagygazdának van nagyobb legelőterülete vagy kaszálója, így ezeket a területeket bérlik. Ez ugyanakkor azt is valószínűsíti, hogy a recens mezőgazdasági statisztikában ma legelőként használt területeket is eredeti funkciójukban, szántóföldként vallanak be. Ez annál is inkább valószínű, mert a két fő növényi kultúra, a kukorica¹¹⁸ és a búza a négyezer hektár szántóföldnek mintegy egynegyedét foglalja el (lásd a 13a. táblázatot fentebb), és a gazdákkal készített interjúkból pedig azt a következtetést lehet levonni, hogy az egyéb kultúrák (főként takarmánynövények) vetésterülete nem éri el a kukoricáét és a búzáét, illetve csak abban az esetben (de akkor meg is haladhatja), hogyha valaki nagybani szarvasmarhatartással foglalkozik. De mint láttuk, a szarvasmarhák száma igen lecsökkent. A juhtartást tehát egyrészt a helyi gazdasági környezetbe és ugyanakkor a külső gazdasági környezetbe történő sikeres integráció egyszerre jellemzi: az olcsó föld, az alacsony technikai igények és magának a juhnak az igénytelensége biztosítja ennek az ágazatnak az expanzióját helyi szinten, egy egyébként szűkülő mezőgazdasági szektorban. A juhos gazdáknak ugyan szembe kell nézniük a megbízható munkaerő hiányával és azzal, hogy nélkül a legeltetés és az állatok kihajtása miatt ellentétek alakulnak ki közöttük és a közösség tagjai között (nem bérelt, esetleg közösségi területeken történő legeltetés, a juhok áthajtása mások földjén), de ez az ágazat sikeréből keveset von le. A sikeres külső integráció pedig a saját bérbe vett földekre igényelhető, a Mezőgazdasági Kifizetési és Intervenciók Ügynökség¹¹⁹ által kezelt EU-s támogatásból, a szintén innen az állatokra is igényelhető támogatásból, illetve az eladott bárányból és sajtból áll össze.

Az állattartás e három ágazatában tehát nem lehet megfigyelni etnikai specializációt: sem a szarvasmarha-, sem a lótarásban, sem a juhtenyésztésben nem találni dominánsan román vagy magyar gazdákat. Ez is aláhúzza azt, amit a korábbiakban hipotézisként már bevezettem: a román és a magyar stratégiák nem különböznek szignifikánsan egymástól, legalábbis nem olyan mértékben, hogy az több elemből összerakhatóan rendszerszerűvé állna össze, és kirajzolhatóvá tenne egy román vagy magyar etnikailag beágyazott gazdasági szférát. Ezzel

118 A kukorica – amelynek a Kárpát-medencén belül legkorábbi termőtájjainak egyike éppen Erdély volt – felbukkan már egy 1714-es vizitációs jegyzőkönyvben: „...észak felől edgy nagy, tengeri búzának való föld...” (Buzogány 2008: 183).

119 *Agenția de Plăți și Intervenție pentru Agricultură*, a továbbiakban – mivel a helyiek is leginkább így emlegetik – APIA.

szemben ez a három állattartási ágazat rámutatott arra, hogy a mezőgazdaság különböző területei különbözőképpen integrálódnak egyrészt a helyi gazdasági rendszerbe, másrészt a küldő gazdasági kontextusokba: a tartott állatok számától is függően mindegyik másként viszonyul a helyi piachoz és a külső piachoz, az önellátáshoz és a helyi hálózatokban történő eladáshoz, valamint a külső felvásárlókkal történő kapcsolattartáshoz, és mindegyik más és más integrációt tesz lehetővé. A főbb növényi kultúrák jelenlétének és a hozzájuk való viszonyulásnak az elemzésével kiegészítve pedig ez még többet elárul a helyi gazdaság tagolódásáról, a helyi viszonyok és a külső feltételek találkozásáról, az állami beavatkozásról.

Tej, gabona, kukorica: az önellátás és a piacra termelés kulturális mintái

A bonyhai és a községbeli szarvasmarhatartás tipikus példája annak, ahogy egyrészt az átalakuló makrogazdasági feltételek, másrészt az egyre inkább szigorodó állami reguláció nyomására egy valamikor virágzó ágazat hogyan szorul vissza. Korábban már beszéltem a mezőgazdaság átalakulásában tapasztalható viselkedésmódok kondicionáltságáról: az átalakuló feltételek hatására azok, akiknek a mozgásterét a beavatkozások és a piaci árképzés teljesen leszűkíti, szűkítenek vagy abbahagynak bizonyos tevékenységeket. Akiknek marad némi mozgásterük – mobilizálható munkaerő, tapasztalat és tőke –, azok esetleg váltanak vagy abban az értelemben, hogy igyekeznek megfelelni az ágazaton belüli új követelményeknek, vagy abban az értelemben, hogy a munkaerejüket más ágazatokban hasznosítják. Ez nyilván bizonytalanságot is jelent, de ezeknek a legyűrűsére is megvannak a helyi gyakorlati és diszkurzív technikák.

Az egy-két tehenet tartó gazdaságokra a romániai tejfelvásárlási piac árainak alakulása, illetve az EU-s nyomásra életbe léptetett reguláció egyértelműen szűkítő, kizorító hatást gyakorolt: az egy-két tehen tartása Bonyhán az önellátásra törekvő üzembe való belső és a helyi, szomszédsági rendszerbe történő integráció mintái szerint szerveződött, és kiegészült egy részleges külső integrációval, a tejnek a tejgyűjtő központban történő időszaki vagy rendszeresebb eladásával. Éppen ezért érelemszerűen a tehenek számának a növekedése a külső integrációtól való függést növelte, így a szabályozás, amely új higiéniai feltételeket és technikai eszközöket követelt, polarizációs hatással járt: a négy-hat tehenet tartó középgazdáknak,¹²⁰ akik már nem csak és nem elsősorban a helyi piacra szállítottak, választaniuk kellett a még több tehen tartása és a gazdaság fejlesztése, illetve a tehentartásról való lemondás között. A tehentartás és tejtermelés erőteljes kulturális beágyazottságát éppen az mutathatja, hogy még mindig jelentős számban vannak olyan gazdák, akik a tejfelvásárlásban és a tejpiac

120 A bonyhai gazdák szerint ez az állatlétszám képezi a választóvonalat az önellátás, helyi piac ellátása és a tejfelvásárlókkal kötött szerződések között.

alakulásában mutatkozó bizonytalanságok ellenére fenntartják ezt az ágazatot, és a bizonytalanságra egyrészt morálisan beágyazott diskurzusokkal (a borvív és a tej árának az összehasonlítását itt is többször hallottam, és nem csak kisgazdától, vö. Szabó Á. T. 2009), másrészt pedig a tejnek a saját fogyasztásba történő fokozottabb integrációjával és tejtermékkészítéssel, -tárolással és -eladással válaszolnak. *S volt olyan, hogy csak két tejelő tehenem volt, s vittem, és nagyon rosszul fizették, mert nem vittem annyit, amennyit ők akartak. S akkor azt mondtam, többet nem viszek egy gramm tejet se nekik. És akkor nekifogtunk, és sajtot csináltunk. Mi Feldolgoztuk mi. Sajtot csináltunk, a savót odaadtuk a dísznóknak.* (A. S.)

A kis- vagy közepes gazdaságok számára a tehen kétféle értelemben is a helyi világba történő ágyazódást, illetve az önellátást, a termelési, elosztási és fogyasztási ciklusoknak a körbezárását jelentheti: a kedvezőtlen piaci árak nemcsak a tejtermelésben mutatkoznak meg, hanem például a gabona árának az alakulásában is. Ezért a tejtermelésben megmutatkozó ciklusbezárás a takarmánytermelésre is kiterjed, és magába vonja a gabonát is: a gabonát már nem a piacon értékesítik, hanem megetetik az állatokkal, majd a tejterméket készítik, azt fogyasztják, illetve azt igyekeznek eladni. A hat-hét tehenél többet tartó gazdaságok esetében ez természetesen már nem egy élhető stratégia: a tejjre és a tejtermékekre nincs akkora családon belüli igény, illetve nincs akkora kereslet helyben, hogy ezekbe a hálózatokba integrálódva a tejet vagy tejterméket el lehessen fogyasztani vagy adni. És nincs olyan nagyváros a közelben, amelyiken belül informális csatornákat kialakítva a tej nagyobb mennyiségben eladható lenne (mint például a Kolozsvár közeli Magyarországot vagy Méra esetében). Ezek a gazdák tehát kénytelenek megfelelni a tejgyárak uralta piac által szabott feltételeknek, vagy törekedhetnek arra, hogy a tejeladásban az utóbbi években megjelent, és a falu-város újfajta összekapcsolásával is összefüggésben levő alternatív tejértékesítési módokat keressenek. Míg a helyi vagy környékbeli, netán a közeli városokban kialakított informális tejj piac modernizációs szempontból nem gyakorol nagy nyomást a gazdaságokra, addig mind a hagyományos, tejbegyűjtő-központokon keresztül történő eladás, mind az alternatív tejértékesítés kötelezi a gazdákat, hogy megfeleljenek bizonyos technikai és higiéniai követelményeknek. Ugyanakkor az is igaz, hogy a tejmennyiség növekedésével a tejátvevő központok arányosan növelik az egy liter tejért adott összeget. A több szarvasmarha ezen felül több támogatást, és végül a tartásukhoz szükséges saját vagy bérelt terület szintén több támogatást eredményez. Mindebből pedig az következik, hogy a nagyobb gazdák nemcsak az eladói oldalon kénytelenek nagyobb mértékben integrálódni a külső piacba, hanem a fogyasztói oldalon is: tejet is többet és rendszeresen adnak el, de nyersanyagot és gépeket is többet és rendszeresen vásárolnak. Bonyha községben mintegy 19-20 olyan gazdaság van, amelyik hét vagy hétnél több tehenet tart, eközben pedig a községben 16 fejőberendezés található. A hét-nyolc tehen képez egy olyan állományt, aminél – a többi ágazat sikerességétől és a más bevonható jövedelmektől függően – már érdemes és lehet fejlesztésekben gondolkodni. Bonyha községben egyébként az 1 és 2 közötti kategóriában 100 gazda tart összesen 138 tehenet, a 3 és 6 közötti kategóriában 45 gazda tart 174 tehenet, hét tehen fölötti kategóriában pedig 20 gazda tart 323 tehenet. Szarvasmarhát kevesebben tartanak, mint juhot, ugyanakkor a szarvasmarhatartáson belül – a piaci árképzés és az új szabályok polarizációs hatása ellenére – a két véglet közötti eltérések nem olyan nagyok: az egy-két tehenet

tartó középgazdaságok a teljes tehénállomány több mint húsz százalékával rendelkeznek, míg a nagygazdák alig többel, mint ötven százalék. A juhtartásban ezek a százalékok sokkal inkább különböznek. Ez is mutatja azt, hogy a a szarvasmarhát tartó gazdaságok nagy többségében a tehéntartás egyik részben a piaci követelményeknek való megfelelés összetevője, másik részben a helyi kulturális és gazdálkodási gyakorlatokba beivódott minta. A kevés szarvasmarhát tartó gazdaságon belül (az összes gazdaság mintegy tíz százaléka tart szarvasmarhát) a szarvasmarha kevesek számára a piaci integráció, sokak számára a ciklusok bezárásának, az önellátásra törekvésnek és egy helyi piac ellátásának az eszköze. Ezek a minták ugyanakkor nem mindig választhatók élesen szét: ugyanazon a gazdaságon belül a juhok lehetnek a külső piaci integráció, a szarvasmarha pedig a belső piaci integráció és önellátás részei. Érdeemes kihangsúlyozni ugyanakkor, hogy a szarvasmarha-állománynak szinte fele juhot is tartó gazdáknak a kezében van (és minél több juhot tart valaki, annál valószínűbb, hogy szarvasmarhája is legyen), és hogy a szarvasmarhát tartók birtokolják a lóállománynak több mint felét. Az egyes fogat – amiből a legtöbb van –, de még a kettős fogat is a helyi gazdálkodási világba történő illeszkedésnek a része. Ezek között tehát értelemszerűen korreláció van, ami értelmezésben szintén a belső integráció és a helyi, történetileg is beágyazott gyakorlatokba történő illeszkedést mutatja: a nagygazdák nagy többsége a statisztikai adatok és az interjúk alapján sem specializált mezőgazdasági vállalkozó, hanem a szó hagyományos értelmében vett, több lábbon álló nagygazda. És ez alól csak az egy állatból igazán sokat tartó gazdák kivételek – többé-kevésbé –, bár még ott is meg lehet figyelni, hogy több száz juhot tartó gazdáknak tíz vagy annál több szarvasmarhájuk is van. Vagy az 59 szarvasmarhát tartó gazdának van emellett még száz juha.

A szarvasmarhatartásban a szűkítés egyébként nem csak az egyéni gazdaságok szintjén jellemző, ellentétben a juhtartással: miközben a juhtartás esetében a kis- és középgazdaságok juhtartása csökkent, aközben a nagybani gazdaságok átvették ezt a helyet. A szarvasmarhatartásban ez csak részlegesen történt meg, a középgazdaságok visszaszorulását nem kísérte a nagybani gazdaságok térhódítása. Bonyhán a legeltetőtársulat (egyesület) tagsága mintegy 24 fő, összesen száz tehenet pásztorolnak közösen mintegy száz hektáron. Az egyesület elnöke egyébként magyar, de az egyesületben vegyesen vannak románok és magyarok. A tehenek számának ilyen mérvű csökkenését mind az elnök, mind az egyesület tagjai veszteségként élik meg, és okként a kedvezőtlen piaci körülményeket és a szigorú szabályozást említik. Ugyanakkor azt is mondják, hogy a rendelkezésre álló legelő sokkal több szarvasmarhát bírna meg. Azonban a nagyobb gazdák kezén levő és külön pásztorolt tehenek sem adnak akkora szarvasmarha-állományt, amelyik a legelőkapacitást le tudná fedni, ez pedig szintén kedvez a juhtartás expanziójának. Amíg a juhtartás alacsony technikai igényű és a juh sem igényes, addig a nagybani szarvasmarhatartás technikailag már sokkal igényesebb, illetve igényesebbek maguk az állatok – különösen az új, külföldről hozott vagy külföldi szaporítóanyagból tenyésztett fajták. És aki a piaci integrációban a falun kívüli feltételek között is fel akarja venni a versenyt, az kénytelen megfelelni ezeknek az elvárásoknak is.

Az európai és a magyar mezőgazdaság történetéből kiolvasható egy olyan tendencia, amelynek keretében a szarvasmarha a kereskedésben és a városi

rétegek ellátásában, míg a sertés az önellátásban és a falusi rétegek ellátásában vált domináns mezőgazdasági terméké (Montanari 1996). A magyar parasztság számára a szarvasmarha olyan értéket képezett, amelyet étkezés céljából nemigen vágtak le (Kisbán 1997). Erdélyből – utak hiányában – leginkább csak a szarvasmarhát (vagy egyáltalán a lábasjószágot) lehetett külföldi piacokra szállítani (Csetri 1999: 5). A magyar állattartás történetében, a történeti-néprajzi szakirodalomban egyébként több helyen is megtalálható (Belényesy 1956, Paládi-Kovács 1993), hogy a szarvasmarha volt az egyik olyan termék, amely már a középkortól biztosította a kereskedés és a tőkefelhalmozás lehetőségét, ekként bizonyos paraszti rétegek anyagi felemelkedését, végső soron a parasztság differenciálódását. A bonyhaiak beszámolóiból, illetve Kós Károly adataiból kikövetkeztethető, hogy a szarvasmarha ezen a vidéken is betöltött valami hasonló szerepet. A szarvasmarha visszaszorulása így nemcsak egy ágazatnak a lehanyaglását jelenti, hanem ezeknek a kapcsolatoknak a megváltozását is: a szarvasmarhatartás a külső integrációnak lehetne az eszköze. Eközben ezt a szerepét csak részlegesen tölti be: az egy-két tehenet tartók esetében szinte egyáltalán, a három és hat tehenet tartók esetében részlegesen, végül a hétnél több tehenet tartók esetében már inkább, és abban az esetben is inkább a több tíz tehenet tartók esetében. Ők pedig nagyon kevesen vannak: négy gazda tart húsz vagy annál több tehenet (igaz, hogy ők szinte a szarvasmarha-állomány egynegyedét birtokolják).

A sertéstartásban viszont visszaköszönni látszik a szakirodalomban is jelzett tendencia: a sertés dominánsan az önellátás és a helyi gyakorlatokba ágyazódó gazdasági stratégia része. Az persze várható volt, hogy sok háztartás tart sertést, de az csak később derült ki, hogy ezeknek az eloszlása sokkal egyenletesebb, mint például a juhoké, és csak kevesen vannak – és aránylag kevés sertést is tartanak – azok, akik nem csak saját használatukra tartják ezeket az állatokat. A terepen gyűjtött adatok és a statisztikai adatok fedik egymást (lásd a 15. táblázatot).

Kategória	1	2 és 4	5 és 10	11 fölött	Összesen
Gazdák száma	484	260	49	15	808
Sertések száma	484	650	301	296	1731

15. táblázat: A sertéstartás helyzete Bonyha községben.

Forrás: A Bonyhai Polgármesteri Hivatal mezőgazdasági statisztikájának ívei, 2011.

Az állattartáson belül – számban ugyan nem, mert ebben felülmúlja a juhtartás – az ezzel is foglalkozó gazdák számának tekintetében a sertéstartás messze felülmúlja mind a szarvasmarha-, mind a ló-, mind pedig a juhtartást. A községbeli gazdaságoknak szinte fele tart sertést, az egy, illetve kettő és négy sertést (tehát hangsúlyosan saját használatra) tartó gazdaságokban van a sertésállománynak 65 százaléka, míg a fennmaradó 35 százalék az ennél több sertést tartó gazdaságok tulajdonában van. Ehhez még azt is érdemes hozzátenni, hogy még az öt-tíz sertés sem biztosít folyamatos piaci részvételt. A sertés biztosítja a községbeli családok több mint felében a húsigény fedezését: míg a tejnek van helyi elosztó hálózata, tehát tejhez mindenki hozzáférhet ezeken a helyi piaci rendszereken

keresztül, ezt a húsról kevésbé lehet elmondani. Bonyha községben sertésre specializálódó farm nincs, vagy alig van, a sertések mellett ugyanazokban a gazdaságokban a legtöbb esetben több szarvasmarhát vagy juhot is találunk. A sertés – a szarvasmarhához hasonlóan – a termelési és a fogyasztási oldalon egyaránt része lehet a ciklusok körbezárása folyamatának: ahogy a tejterméket is igyekszik elfogyasztani a család, ugyanúgy a sertésből készült hústermékek is családi körben fogynak el. És ahogy a szarvasmarha alkalmas arra, hogy a romló takarmányárak mellett hasznosítási felületet biztosítson a gazdaságban megtermelt gabonának, úgy erre a sertés is alkalmas. *...eladásra sose adtunk, annyit vetettünk, amennyit az állatok megesznek. Eladni gabonát, olyasmit nem szoktunk eladni, az állatok azt elintézik.* (F. M.) A sertésnek még egy fontos, a helyi gazdálkodási és kapcsolattartási gyakorlatokban kialakult szerepére kell felhívnom a figyelmet: a sertésből készült termékek nem csak a helyben vagy az adott háztartásban élő családtagok ellátására alkalmasak, fontos szerepük van a város–falu viszonyok, illetve a generációk közötti kapcsolatok alakításában is, mind a magyar, mind a román családok gyakorlataiban. Az etnikai-demográfiai viszonyokat elemző részben kitértem arra, hogy az iparosítás idején a környékbeli városokba, de különösen Dicsőszentmártonba, Marosvásárhelyre és Segesvárra többen is beköltöztek. Az ezekben a városokban élő rokonok pedig sok esetben a mai napig részét képezik a helyi, az egyes családok által végzett termelési kalkulációknak: az egy sertésre sokszor két, egy helyi és egy városi család számít, vagy szerencsésebb esetben minden családnak jut egy-egy levágandó sertés. És ezzel párhuzamosan az is bevett gyakorlat, hogy a faluban élő idősebb szülők szintén a faluban lakó, de városra ingázó, a helyi adminisztrációban vagy a tanügyben dolgozó gyerekeiknek és azok családjának is tartanak egy sertést. Úgy gondolom, hogy ez nem egyszerűen két család közötti gazdasági csere, vagy a szülők által a gyerekeiknek nyújtott segítség, hanem a falusiak városiakkal, az öregek fiatalokkal szembeni pozícióőrzése is.

Ebbe a rendszerbe egyébként a baromfitartás is illeszkedik: az teljesen természetes, hogy baromfit tartanak a legtöbben, többen, mint sertést. A baromfi is alkalmas arra, hogy az olcsó gabonát értékes élelemmé alakítsa. A több tíz baromfi – ami szintén nem ritka sem a községben, sem Bonyhán – viszont nemcsak és nem egyszerűen az adott család fogyasztási igényeit szolgálja, hanem a városon élő elszármazottakét is. Mind a baromfinak, mind a sertésnek ebben a rendszerben van néhány, elvitathatatlan előnye: a tartásukhoz szükséges tudás részét képezi a helyi gazdálkodási gyakorlatnak és a gazdasági hagyományozódási folyamatnak. Technikai szempontból mind a baromfi, mind a sertések igénytelenek, ráadásul a tartásukra szolgáló épületek szinte minden udvaron megtalálhatóak, vagy ha nem, kisebb befektetéssel és saját munkaerő felhasználásával elkészíthetők. És végül: mind a baromfi, mind a sertés szerves részét képezi a munkaerő-felhasználásban és a pénzhasználatban is önállóságra törekvő gazdaságoknak. A baromfi- és sertésenyésztésben az egyes háztartások az utánpótlásban is nagyfokú önállóságra tudnak szert tenni, hisz a baromfi esetében a saját keltetés (vagy legfeljebb a szomszédal cserélés) is biztosítja az utánpótlást. Vagy amennyiben szükséges, a helyi és a környékbeli, szintén falusi piacok kielégítik a helyben fellépő igényt: a bonyhai, a községbeli és a környékbeli gazdák malacot eladni és venni a bonyhai piacra járnak. A baromfi- és

sertésitenyésztés munkabeosztása és erőfelhasználása illeszthető még az idős családok gazdálkodási gyakorlatába is.

A baromfi és a sertés legfőbb tápláléka a kukorica. Bonyha faluképének, illetve az egyes gazdaságok képének az egyik erőteljes meghatározó eleme a kukoricakas (kukoricagóré). Szinte minden román és magyar udvaron lehet kukoricakast találni, ezek száma a községben szinte eléri a hétezeret, és ebből egy sincs kereskedelmi társaságok tulajdonában, míg gabonást a statisztika csak mintegy 2600-at tüntet fel, amiből nyolcszáz kereskedelmi egységek tulajdonában van. A kukorica vetésterülete jóval meghaladja például a búzáét (lásd a 13a. táblázatot), illetve jóval több gazdaság művel kukoricát, mint búzát. Az 1990-es statisztikák bevonásából is jól kimutatható a búza vetésterületének csökkenése és a kukorica vetésterületének növekedése: Bonyha községben 1990-ben 1207, illetve 1119 hektáron termeltek búzát és kukoricát, 2003-ban 695, illetve 1428, és végül 2011-ben 304, illetve 969 hektáron (és ez egyben jól mutatja azt a folyamatot is, ahogy a szántóföldi művelés visszaszorult). A nyolc vizsgált község szintjén is megfigyelhető ez a tendencia: 1990-ben a búza vetésterülete 5756, a kukoricáé 4999, 2003-ban a búzáé 2537, illetve a kukoricáé 6722 hektár. Fontos ugyanakkor, hogy a valamikori szász községekben, különösen Zágorban és Csatófalván a búza vetésterületének a drasztikus csökkenését nem kíséri a kukorica vetésterületének a számottevő növekedése,¹²¹ és ez is jelzi az agrárnépesség kicserélődését.

Búzát Bonyhán a 2011-es statisztikában 265 gazdasági egységnél találunk, ellenben kukoricát 915 család esetében. Miközben a kukorica vetésterülete jóval meghaladja a búzáét,¹²² aközben szálasgabona aratására alkalmas kombájn a községben van hat darab, de kukorica betakarítására alkalmas kombájn csak kettő. Ez megint azt húzza alá, hogy a kukorica elsősorban a kis- és középgazdaságok (illetve egyáltalán a gazdaságok) önellátó, kiadáscsökkentő és a munkaerő-felhasználást maximalizáló gazdálkodási gyakorlatába illeszkedik. A paraszttanulmányok hangsúlyozzák, hogy a paraszti termelés egyensúlyának a megteremtését és a többletek elérését a paraszti társadalmak a fogyasztás lefaragásával és a termelés növelésével érik el (Wolf 1973: 339–340). A kukorica termesztése Bonyhán – miközben túlnyomóan emberi munkaerőre támaszkodó munka – részét képezi egy jól kiszámított, a helyi viszonyokba ágyazódó gazdasági gyakorlatnak: ugyan a kukorica kapásnövény, de a nagy határfokú növényvédő szerek még az idősebb családoknak is lehetővé teszik, hogy bekapcsolódjanak a termelésébe anélkül, hogy kapálniuk kellene. Ha a növényvédő szereket beszerezték, akkor annak a kiszórását már a helyi, reciprocitást is magába foglaló rendszerben valamelyik traktortulajdonos, szolgáltatásokat is végző gazda is megoldja, nem egyszer úgy, hogy a fizetés átütemezését is lehetővé teszi. Egyébként egész pontos számításokkal tudják bizonyítani, hogy a kemikáliák használata (helyi, románból kölcsönzött szóval: *jerbicsidálás*) olcsóbb, mintha

121 Az 1990-es évekre és a más községekre vonatkozó adatok forrásai az Országos Statisztikai Hivatal honlapjáról letöltött, a vetésterület és a terméshozamok alakulását feldolgozó táblázatok.

122 Ez persze, az időjárástól is függ: mivel például a 2011-es év ősze rendkívül aszályos volt, a búza vetése is igencsak nehézé vált. Ebben a statisztikában viszont – ami 2011 elején készült, ezek a körülmények nem befolyásolhatták a vetésterület alakulását.

napszámost fogadnának. A bonyhai vásárban talákoztam olyan idős dányáni gazdával, aki csak azért hozott húsz véka gabonát eladni, hogy egy hektárnyi kukoricására tudjon elegendő vegyszert vásárolni, mert akkor, mint mondta, abból lehet tartani majorságot és egy-két disznót, amiből még az unokáknak is jut. A kapálást követően a kukorica betakarítása a következő munkafázis: ezt családi munkaerővel vagy rokoni, szomszédi segítséggel oldják meg. A kalákákról való érdeklődésemre különben az első válasz általában a kollektív gazdaság megalakítását megelőző idők kalákatáncaira vonatkozott. Mai értelemben a kukorica és a krumpli betakarításában említettek kalákákat. A hazahordást pedig legtöbbször vagy saját szekérrel oldják meg, vagy ebben is a reciprok rendszerbe illeszkedő segítséget vesznek igénybe. Végül a tárolást a kasokban vagy padlásra oldják meg. Sz. F., idős bonyhai gazda (maga 1937-ben, felesége, Sz. R. 1946-ban született) arról is beszámolt, hogy ők csak félig rakják meg a zsákokat, hogy ne legyen nehéz felhordani a padlásra. Gazdaságuk tipikus: 139 áron gazdálkodnak, ebből szántóföld 124 ár, kert 15 ár. Búzát, mivel annak a művelése már teljesen gépi, és különösen az aratás nagyon drága, nem vetnek. A kukorica vetésterülete 74 ár, emellett van még krumpli, takarmánynövények és kisebb területen zöldségek, más növények. Sertést és baromfit tartanak, ebből adnak a faluban élő, adminisztrációban dolgozó lányuk családjának, ahol a gyerekek egyetemisták. Egy 2011 nyarának a végén készült másik interjúnak a részlete¹²³ jól mutatja a búza és a kukorica helyzetét.

[K.] – Kukoricát [termesztenek-e]?

[B. A.] – Kukoricát is keveset, nem sokat mennyit, most az idén van egy hektár.

[K.] – Búzát tetszik-e?

[B. I.] – Nem, lemondtunk a búzáról már egy esztendeje!

[K.] – Miért?

[B. I.] – Hát, kérem szépen, mert nem éri meg, csak az aratási díjjal megveszem az évi kenyereket, még hol a vetés ...

[K.] – Igen, sok munka van vele.

[B. A.] – Az, hogy sok munka van, és nincs traktor és azt mind fizetni kell, s a nyugdíj elég keserves, úgy, hogy nincs miből.

A búza háttérbe szorulásának és a kukorica dominanciájának – a kukorica fentebb bemutatott sikeres integrációján és a búza mechanizált művelésének kizárólagosságán túl, ami nem minden gazdaságban elérhető – még az is oka lehet, hogy a háztartásokban a kenyérsütés egyre inkább visszaszoruló gyakorlat, a családok jobbára boltból vásárolják a kenyeret, még olyan esetekben is, amikor egyébként világosan kiderül, hogy más vonatkozásokban önellátásra törekednek. Az viszont igaz, hogy a búza és a kukoricaföldek gazdaságonkénti eloszlása nagyjából hasonló mintát mutat. A megtermelt kukoricát kisebb mértékben, puliszkaként el lehet fogyasztani, nagyobb mértékben az állatoknak lehet odaadni. A búza viszont nem állati táplálék, különösen itt, ahol a kukorica tölti be ezt

123 Az interjút Nagy Melinda, Pap Tímea és Rádu Viola készítették.

a szerepet. A megtermelt búza éppen ezért dominánsan a külső piaci integrációnak kellene, hogy a részét képezze, de a piaci feltételek ebben a vonatkozásban is kedvezőtlenek, a búza felvásárlási ára vagy stagnál, vagy csökken. A búza esetében a ciklusokat csak akkor tudják körbezárni, ha a termést a baromfiállományal feleltetik, illetve megőrölik, és a szarvasmarháknak vagy sertéseknek a táplálékába keverik.

Piac, viselkedési minták és integrációs szintek¹²⁴

A falusi gazdálkodás vizsgálatában az egyik fontos kérdés, hogy a helyi gazdasági viszonyokba ágyazottan hogyan sorolhatók különféle kategóriákba az egyes gazdasági egységek (vö. Kotics 2001; Oláh 2004a; Peti 2006; Sárkány 2005). A megközelítésmódok változnak: némelyik tanulmány a birtokméret, másik a jövedelemszerkezet, a harmadik a jövedelemkezelés szempontjait tartja lényegesnek, megint másik ezek valamiféle kombinációjából indul ki. Ezek a tanulmányok fontos eredményei a falusi gazdálkodás tanulmányozásának, mégis azt gondolom, nem hangsúlyozzák eleget, hogy a kategóriaalkotás nem tekinthető másnak, mint munkahipotézisnek. Ez különösen igaz ma, amikor egy-egy falu gazdasági világán belül is többféle mintával és azoknak többféle kombinációjával találkozunk. Ebben a fejezetben a piac hatásai alapján különítke el viselkedési mintákat és integrációs szinteket, ezt esetek bemutatásával egészítem ki, mivel úgy gondolom, ezen keresztül bemutathatóak az erőforrás-kezelés változatos módjai.

A paraszti, falusi társadalom és gazdaság piaccal való kapcsolatainak fontosságát a különböző, a témával foglalkozó tudományok rég felismerték. A parasztságtörténetben, a történeti néprajzban és a gazdasági antropológiában évtizedek óta fontos kérdés (vö. Roseberry 1989; Szabó I. 1969; Wolf 1966: 37–48), hogy a sokszor önellátóként meghatározott paraszti háztartás vagy tágabb értelemben a paraszti gazdaság hogyan integrálódik a piacba, vagy hogyan igyekszik elzárkózni attól (amit ma szintén lehet a piaci hatásokra adott egyfajta válaszként láttatni). Ismert tény, hogy a paraszti gazdaság már akkor is intenzív kapcsolatot tartott a piaccal, amikor az – Polányi Károly megközelítését használva (vö. Polányi 2004) – nem volt domináns intézmény: a parasztság már a feudalizmus idején arra kényszerült, hogy terményeivel a piacra lépjen, hisz egyrésről a fokozódó specializálódás, másrésről a pénzbeli járadékok fizetésének a kötelezettsége ilyen irányú nyomást gyakorolt a paraszti gazdaság egységeire (vö. Szabó I. 1969). A piacnak a szerepe pedig – a piac és a pénz mint csereeszköz dominánssá válásával párhuzamosan – a paraszti gazdaságban is folyamatosan nőtt (Macfarlane 1993): a jobbágyfelszabadítást követően (a megmaradt kötöttségek ellenére) a piac vált a legfontosabb strukturáló tényezővé a Kárpát-medencei

124 A piaci kapcsolatokat elemző résztől több ponton eltérő, de annak mégis alapjául szolgáló tanulmány megjelent az *Acta Ethnographica Hungarica*-ban. Lásd Szabó Á. Töhötöm: Agriculture, Work and Products: The Effects of the Market on the Economics of an Agricultural Settlement. *Acta Ethnographica Hungarica* 58 (1), 2013. 163–176.

parasztság életében is (Egyed 1981). Ez ma hangsúlyosan igaz: a szocializmus bukását követően újra kibontakozó piacgazdaság hatására, illetve a vidékpolitikák csődje következtében a kelet-európai falusi gazdaságok szinte egyik napról a másikra kerültek szembe a piaci kihívásokkal. Elmondható, hogy mai értelemben nem egyszerűen a földben vagy munkaerőben gazdag háztartások a sikeresek, hanem azok, amelyek munkaerejüket vagy termékeiket, terményeiket sikeresen el tudják helyezni a piacon: azzal együtt, hogy az önellátás és a helyi csere mintái is megtalálhatóak, ma a falusi gazdaságot is éppúgy a piac strukturálja, mint a gazdaság és a társadalom egyéb helyszíneit.

Ebben a részben e megfontolásokból kiindulva annak igyekszem utána járni, hogy Bonyhán a piaci cserének milyen formái léteznek, és a település különböző mezőgazdasági ágazatai hogyan illeszkednek a piaci tranzakciókba. E rész szándéka kettős: egyrészt a gazdasági antropológia néhány témába vágó (összefoglaló) írása kontextusában be szeretné mutatni és értelmezni azt a hatást, amelyet az újfajta, globálisan szerveződő piac gyakorolt egy centrumjellegét elvesztő, a modernizáció és a szocialista modernizáció nyomán perifériára szorult település agrárszektorára, másrészt ebből kiindulva egy javaslatot fogalmaz meg a piaci viselkedések értelmezésére. Az érvelésben a szakirodalomnak abból a feltételezéséből indulok ki, amely az önellátást és a piacot ellentétesnek láttatja, magam pedig amellet fogok érvelni, hogy ez a kettő egymást kiegészíti, sokszor át is fedik egymást, és hogy egymás nélkül nem érthetők meg (vö. Mayer 2005: 405). És végül egy mellékes, de szintén fontos szempont: azt is be szeretném mutatni, hogy az önellátás valóban csak szándék (ha egyáltalán van ilyen szándék), soha nem valóság. Az autonóm paraszt (vagy mezőgazdasági termelő) ebben az érvelésben tehát a politikai és gazdasági kontextustól (és ez számára a piacon jelenik meg) nagymértékben függő, sok területen kitett, ráadásul gyenge alkupozíciókkal rendelkező gazdasági szereplő, aki ugyan a tápláléka egy részét, de sokszor csak töredékét elő tudja maga állítani, de már ebben a termelési folyamatban is sokszor a piacra van utalva.

A piac kifejezést – összhangban a gazdasági antropológia megközelítéseivel – jelen tanulmányban háromféle értelemben használom: egyrészt a piaci elvet, másrészt az ennek megvalósulásaként működő, a pénzt mint fizetőeszközt használó, ma már mindent átfogó gazdasági intézményt, harmadrészt a piaci cserének helyet adó konkrét piachelyet értem alatta (vö. Applbaum 2005: 275; Plattner 1989: 171). A bonyhai gazdaság működésében ma a piaci elv a domináns, noha jelen vannak benne más elosztási formák is (például a reciprocitás), illetve a gazdasági egységek, a háztartások a nagy, átfogó gazdasági intézménybe többféleképpen is integrálódnak, miközben jelen van a konkrét piachely is, amely a helyi világokba, de a külső környezetbe is beágyazódik. Ez tehát a helyzetet máris összetetté teszi. A piac tehát nem egy egységes, mindent egyformán átfogó, homogén, mindig azonos logika szerint működő intézmény, hanem a gazdasági valóságnak egy differenciált megnyilvánulási formája, amelyben helyet kaphat az önellátó viselkedés mint a piaci kihívásokra adott válasz, a háztartások közötti helyi, piaci elvű (tehát nem reciprok) csere, a helyi piacra történő időszaki belépés és a nemzeti (vagy nemzetközi) piaccal való folyamatos kapcsolattartás is (vö. Mayer 2005: 406). A piaci elvnek megfelelően ma a gazdasági egységek és a helyi piacok hálózatszerűen és hierarchikusan kapcsolódnak egymásba és egy nagy

rendszerbe¹²⁵ (vö. Plattner 1989: 184). A piaci részvételben az elemzés kedvéért – noha ezek a valóságban egymás mellett jelennek meg – érdemes ugyanakkor megkülönböztetni a vásárlói és az eladói oldalt: vagyis azt, hogy mikor jelennek meg a falusi gazdaságok vásárlóként és mikor eladóként ezen a piacon. Erre már csak azért is szükség van, mert talán megelőlegezhető az az állítás, miszerint vásárlóként szinte folyamatosan jelen vannak (és ezért is illúzió az önellátó háztartás), miközben a legtöbben eladóként csak időszakosan lépnek be a piacra. Ez egyenlőtleniséget generál, amit csak tovább fokoz, hogy vásárlóként a nemzeti vagy inkább nemzetközi piacba integrálódnak, még ha helyi közvetítőkön keresztül is, miközben eladóként a helyi piac kínál keretet a tranzakcióiknak.

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a folyamatos vásárlói piaci részvételhez értelemszerűen pénzre van szükség, erre viszont a családok, mivel eladóként nem tudnak folyamatosan jelen lenni, legtöbbször csak a munkaerő eladása vagy eladhatatlansága révén tesznek szert. Ebben az értelemben a munkanélküli segély vagy a szociális segély is piaci effektust tükröz: a munka eladhatatlansága, a munkaerőpiacról való időszaki vagy tartós kiszorulás eredményezi a segélyezett állapotot. Noha ez nem tartozik szorosan az agráriumhoz, megkerülni azért sem lehet, mert sok esetben az agrártevékenységek más jellegű tevékenységekkel tevődnek egymásra, így tisztán csak mezőgazdaságból vagy tisztán és kizárólag nem mezőgazdaságból élő háztartás nincs a faluban. A munkaerőnek az eladását tehát legalább érintőlegesen be kell emelnünk az elemzésbe: sok családnak – különösen a föld, birtok nélküli roma családoknak – az egyetlen áruvá tehető, az új piaci rendszerben mégis eladhatatlan terméke, aminek ők nagyon is tudatában vannak, hisz ezt a munkaerőt a megelőző rendszer jobbra lekötötte.

A falu ma legkevésbé egy zárt világ, erőforrás-használatában legalább annyira jelen vannak a falun kívül elérhető gazdasági és társadalmi erőforrások, mint a faluban és annak közvetlen környezetében elérhető gazdasági és kulturális tőkék. Éppen ezért a kategóriaalkotásnak vagy a végtelékig körültekintően részletesnek, vagy pedig leegyszerűsítőnek és elnagyoltnak kell lennie. Első esetben fennáll a veszélye, hogy minden gazdasági egység egy kategóriát fog képezni, így pedig valójában nem fogja tudni betölteni a funkcióját. Második esetben viszont annak a veszélye forog fent, hogy éppen a képet színessé tevő részletek sikkadnak el, hisz a kategóriák létrehozása során csak a főbb jellemzőket fogjuk figyelembe venni. Magam mégis e második utat választom, hisz végső soron minden kategorizálás egyszerűsítés is. A színeket pedig igyekszem visszaadni a következő, egy-egy gazdálkodói habitust bemutató részben. Mindezekkel együtt hangsúlyozom, hogy a lentebbi osztályozás egy szempontot, a piaci integrációnak a helyi és külső környezetbe történő változatait figyelembe vevő egyszerűsítés, munkahipotézis. Ebben az értelemben pedig inkább jelöl egy sajátos viselkedésformát, amelyet különböző gazdaságok különböző ágazatokban követnek: míg valakinek a szarvasmarhatartás része az önellátó viselkedésnek, más esetében ugyanaz az ágazat a részleges piaci integráció része. És amíg ebben a második, elképzelt esetben a szarvasmarha a részleges piaci integráció része, addig ugyanezen

125 A modern piac hálózatszerű szemlélete felbukkan már Eric Wolf munkájában (vö. Wolf 1966), de meghatározó mind a mai napig a gazdasági antropológiában, mint ahogy az a szemlélet is, hogy minden piac bizonyos értelemben világpiacon (Hann–Hart 2009).

a gazdaságon belül a néhány juh, az egy-két sertés és a több tíz baromfi a helyi viszonyokba való ágyazódásnak képezik az összetevőit. Mint a szakirodalmi példák sorolása kapcsán már mondtam, a kategorizálásnak többféle szempontja lehet a birtokmérettől a jövedelemszerkezetig stb. Túl azon, hogy a birtokviszonyok elemzésénél már felállítottam valamiféle osztályozási rendszert, ebben a részben azért választottam az integráció mértékét, mert egyrészt választ szerettem volna kapni arra a kérdésre, hogy az önellátás mennyiben jelent tényleges önellátást vagy pedig inkább valamiféle morális álláspontot a kedvezőtlennek látott külső körülmények között (illetve a szakirodalom szintjén egyfajta normatív hozzáállást, miszerint a parasztgazdaságnak a hagyományoknak megfelelően önellátóknak kell lenniük). Másrészt azért is választottam ezt, mert ennek a könyvnek az egyik fő állítása, hogy a helyi kisvilágok alakításában a külső körülményeknek, a gazdasági, piaci és ezzel összefüggésben az állami, hatalmi nyomásoknak és szabályozásoknak döntő szerepük van. Vagyis ennek az érvelésnek megfelelően – miközben a helyi integráció is biztosíthat bizonyos mértékű sikereket – azok tudnak igazán sikeresek lenni, akik akár a munkaerejük, akár a termékeik eladásában sikerrel integrálódnak egy nem helyileg és nem belsőleg szabályozott világba. A lentebbi elemzésben a termények eladására figyelek, ez képezi a felosztás alapját, de minden esetben kitérek az adott viselkedési mintán belül a munkaerő integrációjára is.

A bonyhai és Bonyha községbeli mezőgazdaságnak a fentebbiek alapján három domináns integrációs szintje különíthető el: az önellátás, a részleges piaci integráció és végül a piaci integráció. E szempont alapján egyelőre még csak az dönthető el, hogy egy adott ágazat vagy annak a terméke döntően vagy teljesen a háztartásba integrálódik (önellátás), hogy nagyjából egyenlő mértékben integrálódik a háztartásba és a piacba (részleges piaci integráció) vagy hogy döntően vagy teljes mértékben a piacba integrálódik (dominánsan piaci integráció). Az integráció mértéke mellett az sem mellékes, hogy a termékeket milyen piachelyszíneken helyezik el a gazdák, így ennek értelmében a piacnak két, de sok ponton egymásba fonódó szintjét különítem el: egyrészt a helyi, belső piacot, másrészt pedig a nem helyi, külső piacot. Helyi piac ebben az értelmezésben az a piaci szegmens, amelyben a termelő (vagy a munkaerő tulajdonosa) és a vásárló is helyi, és külső közvetítő nélkül találják meg egymást, külső piac pedig az a szegmens, amelyben vagy a termelő vagy a vásárló nem helyi. Helyi piac például a tejeladásban megszerveződő helyi hálózat, szintén helyi piac a gazdákat a napszámokkal összekötő kapcsolatrendszer, de külső piac a tejeladásban a tejtermelők és a tejfeldolgozók között kialakult kapcsolat, illetve a munkaerőnek a falun kívüli áruba bocsátása.

A környékbeli falvakat összekötő hagyományos gazdasági hálózatot, a szakirodalom alapján szekcionális piacnak nevezhető szegmenst (vö. Wolf 1966) az előbbihez, a helyi, belső piachoz sorolom, hisz ennek a működésében is erőteljes kulturális minták érvényesülnek. Ugyanakkor már itt érdemesnek tartom megjegyezni, hogy a bonyhai vásár mint piachely valójában egy megkettőződött helyszín: miközben a szekcionális piacnak is piachelyszíne, aközben a megjelenő mindenféle áruson keresztül a világpiac is hangsúlyosan jelen van benne. A vásárban mindig van egy *orosz piaci* rész, ahol mezőgazdasági eszközöket, gépkatrészeket, olcsó játékokat stb. lehet beszerezni, illetve nagy területet foglal el a

turkálás vagy az olcsó keleti ruha és lábbeli. A megkettőződés egy másik szempontból is megfigyelhető: a helyi piac kulturálisan meghatározott abban az értelemben, hogy a személyes kapcsolatok is szerepet játszanak benne, a vásárlás, alkudozás módjában felismerhetők a kulturális kódok, de az árak alakulása már nem a helyi körülmények függvénye. A helyi piac tehát – és nem csak lokális értelemben – korlátozott. Ezt az is mutatja, hogy csak részleges integrációra ad lehetőséget: nincs példa arra, hogy egy termék, egy ágazat a domináns piaci integrációnak képezze alapját, és a helyszíne ennek az integrációnak a helyi piac legyen.

Az önellátásban benne vannak a gazdálkodásban közvetlenül résztvevők és azok a családtagok is, akik akár a faluban, akár a környékbeli városokban élnek, és részesei a családi elosztó hálózatnak.¹²⁶ Noha ez nem egy adott és jól körülhatárolható fizikai térben, egy helyszínen élő (rezidenciális) gazdálkodási egység, a termelés és a fogyasztás egysége pedig a legkevésbé sem valósul meg, mégis amellet érvelek, hogy az önellátás viselkedésmintáját rájuk is ki kell terjeszteni, hisz a munkafázisokban, ha időszakosan is, de pénzbeli fizetség nélkül részt vesznek, ugyanakkor a fogyasztásban rendszeresen jelen vannak, miközben a kapott javakért nem kell fizetséget adniuk. Ilyen viszony dominánsan a szülők és gyerekeik között alakul ki. Nehéz ugyanakkor elválasztani az önellátásnak ezt a szintjét a részleges piaci integrációnak attól a változatától, amikor a piaci beágyazódás keretét nem egy külső, hanem a helyi, belső piac adja.

Mindezek figyelembe vételével az eredetileg három kategóriát két alkategóriával egészítem ki: az önellátás mellett megjelenik a nem a háztartásban élő és dolgozó családtagok ellátása, a részleges piaci integrációt pedig egyrészt helyire, másrészt külsőre bontom szét. Az integrációban végül ötfajta viselkedést különítek el: önellátás egy helyszínen élő családtagok bevonásával, önellátás máshol élő családtagok bevonásával, részleges piaci integráció helyben és részleges piaci integráció külső világokban, végül dominánsan piaci integráció. Azt is említettem már, hogy ezek a viselkedési minták családonként különbözőképpen kapcsolódnak az egyes művelési és állattenyésztési ágakhoz, ennek ellenére az egyes ágazatok mégis összekapcsolhatók viselkedési mintákkal: mint látható lesz, vannak olyan ágazatok, amelyek nagyobb valószínűséggel jelentik a domináns piaci integrációt. Illetve: noha viselkedésformákról beszélek, és nem például a gazdaságok méretéről, ennek ellenére észrevehető, hogy az egyes viselkedésformák ágazatonkénti eloszlása mégis leképezi a gazdaságok méretét.

Az önellátás szintje: a családi integráció

A termelő gazdálkodás vonatkozásában ezt a szintet legerőteljesebben a baromfitartás és a sertéshizlalás jeleníti meg, de illeszkedhet ebbe a három-négy juh tartása is. Illetve hangsúlyosan ide tartozik a konyhakertek művelése. Láttuk fentebb a statisztika elemzésében, hogy a községben legtöbben baromfit és sertést tartanak. A baromfi létszáma felmehet százra is, miközben nem adnak el

¹²⁶ Ez egybecseng a történeti demográfia módosított kiterjesztett család fogalmával (lásd Andorka 1975: 359).

belőle (tojást, esetleg), a baromfihúst a családnak szánják. *A tyúkot úgyse mondom meg, százan felül van. Meg a rucák (...) Tojást azt igen [adunk el]. Azt is itt a szomszédoknak, me piacot nincs időm járni ...Na de jönnek a szomszédok, akiknek nincsen és adok, adok tojást, tyúkot nem adok el. Azt megesszük. Olyasmit nem adok el. Aztán van a mezőn föld, oda kukorica van vetve, krumplit tettünk.* (F. M.) Ugyanennek a szintnek az integráns része a kukorica és a krumpli is: mindkettő állati és emberi táplálék az adott háztartáson belül, eladásra kevesebb kerül belőlük.

Az önellátással ugyanakkor nem jár együtt például a nem termelő gazdálkodás, a gyűjtögetés: a természet mint erőforrás mondhatni szinte meglepő módon nem képezi a családok önellátásának a részét, holott a történeti-néprajzi szakirodalomból tudható, hogy ezeknek a tevékenységeknek még a 19. század végén, 20. század elején is nagyobb terük volt a falusi háztartások gazdálkodásának a szerkezetében (Andrásfalvy 2007; Hegyi 1978). Ma Bonyhán mezőgazdasággal foglalkozó családok alig gyűjtögetnek (de megjegyzendő, hogy a természetből való gyűjtögetés még a szegény cigány családok esetében is marginális tevékenység).

Valamikor, ezelőtt jó pár évvel én is szoktam járni így a domboldalakat, az erdőre is szoktunk menni néha, néha, ritkán, de most olyan messze vannak. (...) Egy a fűgombát azt még és a csiperkét, de ennyi probléma lett, hogy ezek betegednek meg, azok betegednek meg, úgyhogy arról lemondtunk, az üzletből veszünk mikor erősen megéhezünk rá. (F. M.) ...így a mezőre nem, nem megyek a mezőre gyűjteni. Az üzletből annyiféle tea van, de igaz, nem jó egy se. (K. I.)

Annak ellenére, hogy Bonyha egyházi monográfiájának a szerzője kiemeli a falu természeti gazdagságát (Péterfy 2000), ma Bonyhán ez a természeti gazdagság legfeljebb a szemet gyönyörködteti. A gyűjtögetés marginális jellege mellett viszont – és ennek illusztrálásaképp is választottam a fentebbi interjúrészleteket – az önellátók gazdálkodásában is, mindennapi szinten megkerülhetlenné vált a boltból, illetve a külső piacról történő vásárlás. A külső piacról történő vásárlás ugyanakkor az önellátók esetén sem csak az egyes élelemfajták (a leggyakoribbak: só, kenyér, cukor, olaj, margarin, ecet stb.) és a gyógyszerek¹²⁷ beszerzésére korlátozódik, hanem a termelési szféra egyes tevékenységeihez szükséges készletbeszerzést is magában foglalhatja: a gyomirtó szer ma Bonyhán az önellátásban is megkerülhetetlen, de vásárolnak tápszert, naposcsibét, kisebb mezőgazdasági eszközöket (a bonyhai vásárban mindig van egy orosz piaci¹²⁸ rész) is. Ez az aszimmetrikus önellátás – termékeiket nem adják el, vagy csak a helyi piacon, miközben kénytelenek a külső piacról vásárolni – egyenlőtlenségeket alakít ki, és megbontja azt az egyensúlyt, aminek az elérésére a parasztságtanulmányok szerint a paraszti gazdaságok törekednek. Legtöbbször a saját munkaerejüket adják

127 A néprajzban nagy figyelmet szentelünk a népi gyógyászatnak, ugyanakkor a népi gyógyszerhasználat különféle vetületeiről alig lehet olvasni, holott a testképzetek és egészségdiskurzusok, költségvetés szerkezete (drága gyógyszerek, amelyek a kis havi jövedelmek tetemes hányadát lekötik), tudások létrejötte és terjedése kapcsán (például rokonok, szomszédok által egymásnak ajánlott gyógyszerek) talán indokoltá tennék az ilyen irányú kutatásokat is.

128 Lásd a vásárról szóló fejezetben!

el, és az ebből fakadó egyenlőtlenségen túl még örülhet az, aki legalább azt el tudja adni, mert a vásárláshoz szükséges pénzösszegek előteremtése nem annyira bizonytalan. A külső piacon ráadásul ebben a viselkedésformában nem tudnak befolyást gyakorolni az árak alakulására, alkupozíciójuk gyenge, gyakorlatilag egyenlő a nullával, és csak a helyi kereskedők gyakorlatán múlik, hogy néha engedményekben van részük: nem kell azonnal fizetniük a termékekért. Esetükben a mezőgazdaság általában kiegészítő tevékenység, az öt hektárig terjedő birtok nem is tesz lehetővé nagyobb fokú specializálódást és a mezőgazdaságra való átállást. Ehhez az önellátó viselkedésmóddhoz kapcsolódik szállítóeszközként a kicsi szekér is vagy a szekér, és a helyi mezőgazdasági szolgáltatásokat végzőkkel kénytelenek kapcsolatot tartani. Fő erőforrás az emberi munkaerő, gépek ritkábban vannak.

A részleges piaci integráció szintje

Ezt a szintet a juh- és a tehéntartás, a bárány, a tej- és a tejtermékek eladása jeleníti meg leginkább, de ide kapcsolódik részlegesen a tojás eladása, a palánták nevelése és eladása, a zöldségtermesztés stb. Az ezen a viselkedésformán belül megkülönböztetett kétfajta piac, a helyi és a külső piac közül a részleges piaci integrációt inkább az elsőnek, a helyi piac fontossága jellemzi. Juhos gazdák ebben a viselkedésformában sajtot adhatnak el a szomszédoknak vagy falubelieknek – azt általában számon tartják a faluban, hogy kinél milyen termékek iránt lehet érdeklődni. Tejet szintén ebben a viselkedésformában adnak el és vásárolnak a helyiek, ennek is kialakult mintái vannak. Ezen a helyi piacon az árak a helyi szokásgyakorlatoknak megfelelően alakulnak, s noha a kialakításuk sosem a szemtől szembeni tranzakciós helyzetek függvénye, mégsem olyan személytelenek, mint a külső piac esetében. Ráadásul a vásárlókat és eladókat összekötő kapcsolatok okán ezek a tranzakciók az időben sokszor kitolódnak. A specializáció, az egy ágazatnak az előtérbe helyezése ezen a viselkedésformán belül már jellemző, de ezzel együtt jellemző a többi ágazat párhuzamos fenntartása is. A részleges specializációnak a nagyobb földbirtok is kedvez. Az előző viselkedésformához hasonlóan viszont ebben a viselkedésformában is nagy a külső piacnak való kitettség, miközben termékeikkel csak részlegesen tudnak jelen lenni ezen a piacon. Sőt, azt lehet mondani, hogy a fokozottabb mezőgazdasági tevékenységek okán a külső piactól való függésük nagyobb is, mint az első esetben, és ezt csak részben kompenzálja a részleges piaci jelenlétük. Ebben a viselkedésformában már mezőgazdasági gépek fenntartása is megfigyelhető, az azokkal végzett szolgáltatás (amennyiben végeznek szolgáltatásokat a gazdaságon kívül) szintén elsősorban a helyi piacba integrálódik. Viszont ezért – és nem csak ezért, a specializáltabb állattartás miatt is – rendszeresebben kell jelen lenniük a piacon. Szállítóeszköz ebben a viselkedésformában még sok esetben a szekér, de a traktor vagy egyéb jármű is jelen van. A mezőgazdaság ebben a viselkedésformában is lehet kiegészítő tevékenység, de arra is van példa, hogy kizárólagos tevékenységgé válik, még ha nem is az egész család, hanem csak a gazdaság feje számára. Alkupozicióik a külső piacon akkor erősebbek, ha együttesen tudnak fellépni: ha például a tejtermelő gazdák saját magukkal szemben állított és betartott szigorú

szabályozáson keresztül el tudják érni, hogy a leadott tejet egyben vegyék át, és így többet fizessenek érte. Noha erre voltak kísérletek, azok nem jártak sikerrel, tehát az alkuhelyzetek befolyásolása ebben a viselkedésformában is kérdéses.

A dominánsan piaci integráció

A két fő ágazat ezen az integrációs szinten belül a nagybani juhtartás és a nagybani tehéntartás. Ezt kiegészítheti gabonatermesztés (búzatermesztés) vagy kukoricatermesztés, illetve a mára már szinte teljesen visszaszorult cukorrépa-termesztés.¹²⁹ A viselkedésforma részlegesen kapcsolódhat a helyi világokhoz is: végezhetnek mezőgazdasági szolgáltatásokat helyieknek, adhatnak el sajtot, tejet helyieknek, de a jövedelmek nagy részét nem a helyi piacba történő integráció biztosítja, hanem a külső piacon szerzett jövedelmek. A jövedelmek egy része (nem egy esetben: jelentős része) támogatásokból származik, ami megint csak a külső, kvázi-piacba történő integrálódás fontosságát mutatja. Ebben a viselkedésformában a specializáció szintén domináns, de az egyes ágazatokra történő szakosodás nem minden esetben zárja ki az önellátó vagy részlegesen a piacba integrálódó viselkedés fenntartását. Alkupozicióik bizonyos korlátok között erősebbek, mint az előző viselkedésformában, de nagy hatással az árak alakulására nem tudnak lenni, hacsak a külső piacba történő integrálódásnak alternatív módját nem tudják megtalálni: ez lehet a tejnek a vásárlókhöz történő közvetlen eljuttatása tejautomaták felszerelésével és működtetésével, vagy lehet az új fogyasztási mintákba és egészségdiskurzusokba jobban illeszkedő mangalica tartása. Az alkupozicióik gyengeségét mutatja a következő, a cukorrépa-termeléshez kapcsolódó eset: a cukorrépát a marosvásárhelyi cukorgyár bezárását követően a ludasi cukorgyárral szerződve vetették a bonyhai gazdák. Nem saját használatra és nem is helyi eladásra, tehát nem az első vagy a második integrációs szint részeként, hanem azért, hogy a végén a termést teljes egészében átadják a szerződő félnek. A speciális és ezért igen drága vetőmagot a cukorgyár biztosította, szerződés szerint ingyen, hisz árát majd leszámították volna a végtermék leadásakor. Egyik évben a szárazság miatt a cukorrépa szinte egyáltalán nem kelt, és a gyár – a szerződés kisbetűs részére hivatkozva – azt követelte a gazdától, hogy fizessék ki a vetőmagot. A gazdák azzal érveltek, hogy igaz, hogy a vetőmag a gyár vesztesége, de ők meg a földet fektették be (amin így abban az évben nem termett semmi), illetve a gépeiket meg a munkájukat. A gyár ezt az érvelést nem akarta elfogadni, a fizetést követelte. A gazdák végül mégsem fizettek – és ma is csak abban reménykednek, hogy a dolog elévül. Ez az eset mutatja a helyi gazdaságok sérülékenységét a külső piacon.

Miközben a külső piaci folyamatos és rendszeres jelenlét jellemzi ezt az integrációs szinten, aközben az ettől a piactól való nagyfokú függés is meghatározó, és ebben a függésben az élelem beszerzése nagyon kis arányban van jelen: ha valaki fél vagy egy hektáron termel kukoricát, megengedheti magának azt

129 A kapott adatokból úgy tűnik, hogy a cukorrépát csak a mezőgazdasági nagyüzemek tartották meg a termékstruktúrájukban, hisz ők tudják és merik vállalni a termelésével járó kockázatot (lásd hátrébb).

a terméskiesést, amit a háztájiban a hibrid kukoricából¹³⁰ előállított vetőmag-nak a használata okoz, de többhektáros termesztésnél már a vetőmag beszerzése az ésszerű döntés. Ugyanez az állattartásra, például a szarvasmarhatartásra is igaz: egy fajállat jóval nagyobb hozamot jelent, igaz, beszerzése sokba kerül és a tenyésztéshez a hagyományos tudások sem elegendők. Míg az első két viselkedésformában a tudástőkék a helyi tudástermelési és hagyományozódási folyamatban alakulnak ki, ebben a viselkedésformában már speciális tudásokra van szükség. Ezzel együtt érdekes megfigyelni, hogy az ehhez a viselkedésformához kapcsolható nagyobb birtokméret és nagyüzemi formák ellenére a mezőgazdaság ebben a viselkedésformában is sokszor kiegészítő tevékenység: a gazdaság feje nem egy esetben más tevékenységeket is végez, a házastársak pedig szintén sok esetben dolgoznak a mezőgazdaságon kívül. A viselkedésforma azt is feltételezi, hogy a mezőgazdasági munka folyamatában családon kívüli munkaerőt is alkalmaznak. Noha némely esetben a szekér is tartozéka ennek a viselkedésformának (aminek olyan magyarázatai vannak, hogy falun kívüli szálláshelyekre sokszor könnyebb szekérral kijutni), a teherhordó autó, a traktor és a kombajn tartozik szervesen hozzá.

*

Munkaerőben egyébként a részlegesen és dominánsan piacba ágyazódó ágazatokat fenntartó gazdaságok általában szegények: a legtöbb ilyen háztartás nem tudja megvalósítani a családi munkaerőt, a háztartás és a gazdaság egyensúlyát. Ezekben a háztartásokban a munkaerő iránti igény sajátos helyzetekben valósul meg: úgy vesznek fel munkaerőt a helyi piacon, hogy közben a háztartás tagjainak a munkaerejét a nagyobb presztízsű, jobban fizető, nagyobb szociális biztonságot jelentő munkaviszony keretében a külső piacon eladják. A külső körülmények hatására a helyi munkaerőpiac más szempontokból is gyökeresen átalakult. Míg a grófok idején, de még a kollektív gazdaságban is dolgoztak a faluban máshonnan érkező mezőgazdasági munkások, ma a munkaerőre a felvevőképességgel rendelkező gazdaságok csak helyben vannak vonzással, máshonnan nem tudnak felszippantani. Ugyanakkor az egyenlőtlenségeket és hátrányokat jelentő piaci integráció miatt egyre jellemzőbb a mezőgazdasági tevékenységekkel való felhagyás, illetve a tevékenységeknek a nagyobb gazdaságok kezében történő koncentrációja, amit a specializálódás és a gépi munkavégzésre való átállás kísér, ez pedig a helyi munkaerőpiac átalakulását is eredményezi. A nap-számosként kereső romák egyik állandó panasza, hogy már nem kapnak munkát a faluban, és munkaerejüket – erőforrások, termelőeszközök hiányában, de a mintakészletek hiánya miatt is – nem tudják a saját háztartásukban lekötni. Az önellátó viselkedés és a munkaerő lekötése között fordított az arány: az önellátók nem tudják lekötni a munkaerőt, a dominánsan piaci integráció leköti, és még vesz is fel.

A fenti három viselkedési minta (és a lentebb következő öt eset is) azt mutatja, hogy a piac ma a bonyhai gazdálkodás domináns intézménye, hisz a piac

130 A hibrid kukorica második vetésre kisebb hozammal terem. Francia mezőgazdászok szerint a hibrid kukorica az ipari monopóliumokhoz hasonló rendszerek mezőgazdaságba történő bevezetésének a kísérlete (vö. Bové–Dufour 2002).

erőteljesen jelen van még az önellátásban, a családi integrációban is. Fogyasztási javakat még az önellátó viselkedésben is a piacról szereznek be, illetve magához az önellátónak nevezhető viselkedéshez is szükség van piaci kilépésre, hogy a termelési folyamat végigvihető legyen. Pénzre tehát mindegyik háztartásnak szüksége van. A piaci kapcsolatoknak ebből a szempontból két modellje figyelhető meg: 1. a munkaerő eladása és javak beszerzése; 2. a gazdaságban előállított javak eladása és javak beszerzése. A családok nagy többsége a pénzt a munkaerő piaci pozícionáltsága nyomán szerzi be. A javak eladása és a javak beszerzése modell értelemszerűen a részleges integráció, de inkább a domináns integráció jellegzetessége. Mindkét modellben és mindhárom viselkedési mintában (nyilván, különböző méretekben) megfigyelhető a jövedelmek bizonytalansága és a készpénzhiány, ami megnehezíti a piacon elérhető javak és szolgáltatások beszerzését (vö. Perrotta 2002). Nem véletlen, hogy mindegyik helyi boltban adósfüzeteket vezetnek: az üzlettulajdonosok is alkalmazkodnak a helyi feltételekhez.

Mindhárom viselkedésformában jellemző a városi rokonokkal szembeni szolgáltatóként való viselkedés és a *mi tápláljuk az országot* diskurzusnak a morálisan beágyazott fenntartása. Mindhárom viselkedésformában jellemző ugyanakkor a külső piacra való ráutaltság: miközben különböző mértékben integrálódnak ebbe a piacba, aközben akár a fogyasztási, akár a termelési szféra részeként kénytelenek vásárolni ezen a piacon. És úgy tűnik, minél integráltabb egy tevékenység, annál inkább függ ettől a külső piactól: az önellátás szintjén a külső piaci jelenlétnek a domináns formája a fogyasztási célú vásárlás, a piaci integráció szintjén viszont már a termelési célú vásárlás válik dominánssá. A mezőgazdasági tevékenységek intenzitása és a külső vásárlói piaci integráció között egyenes az arány: aki piacra akar termelni, annak vásárolnia is kell erről a piacról. A feltételek ugyanakkor nem támogatják a piaci jelenlétet: noha vásárlók érkeznek helybe is, az átvevőközpontok hiánya meghatározó a harmadik viselkedésformában. A grófok idején a vasútállomáson vagonírozták be a marhát. A kollektív gazdaság idején szintén helyből szállították el a mezőgazdasági terményeket, a vasútállomáson erre – azóta megszűnt vagy felszámolt – raktárpételeket és vágányokat alakítottak ki. Ma ez egy mind területileg, mind szervezetenként sokkal bizonytalanabb piacon történik. Mivel vásárlóként általában a világpiacba, eladóként csak a helyi piacba integrálódnak, az árak befolyásolására kevés a lehetőségük. A szekcionális piacon, a hagyományos helyi és táji cserében az árak kulturálisan szabályozottak voltak, és többnyire helyben állították elő a terméket és az érte adott fizetséget is. A folyamatot egyszerűsítve: a bonyhai vásárban a gazdák eladták termékeiket, majd a kirakodóvásárban megvásárolták a helyi mesterek által készített termékeket. Mára ez nyilván felbomlott. Termékeik és munkaerejük csak korlátozottan adhatók el, de közben egyre inkább kénytelenek a piacról vásárolni. A kelet-európai kisgazdaságokra általában is jellemző, hogy jövedelmük nem elegendőek a megfelelő életvitelhez, ugyanakkor – a nemzeti piacokkal való kapcsolatuk hiánya miatt – a megtermelt javaikat sem tudják eladni (Csáki–Jámbor 2012: 904).

Tiszta viselkedési minta nincs: adott ágazaton belül mindegyik család önellátó lehet, és más ágazatokban eladhat. Az önellátás érvényes a legnagyobbra, míg a piaci integráció (még ha részleges és helyi is) érvényes a legkisebbre is. Saját háztartását mindenki igyekszik ellátni. A külső piactól való függés a

vásárlási oldalon annál nagyobb, minél nagyobb a gazdaság mérete: az üzemanyag, a vegyszerek, a vetőmagok és a szaporítóanyagok beszerzése a nagyok esetén hangsúlyosan a külső piaci integrációt feltételezi. A helyi gazdasági adaptációban a dominánsan külső piaci integrációnak van meghatározó szerepe, és ebben nincs különbség a különböző etnikumok között.

Hangsúlyozni kell azt is, hogy a domináns piaci integrációt megvalósító nagygazdák között ma nincs olyan, akinek a külső piaci integrációját a földművelés termékei közvetlenül adnák: bár adnak el gabonát, kukoricát, a fő jövedelmi forrás és így tevékenységi terület az állattartás. A ciklusokat ebben az esetben is igyekeznek körbezárni: a terményeket úgy igyekeznek értékesíteni, hogy még a gazdaságon belül adódjék hozzá egy értéktöbblet. Növényi termékek rendszeresen eladásával viszont minden szinten találkozni.

A bonyhai példa azt mutatja, hogy ha a mezőgazdasági termelést, a munkaerő eladását és a jövedelemszerkezetet egy keretben nézem, akkor nem lehet elválasztani a piacot az önellátástól. Megeshet, hogy ezeket a szférákat a közösség morálisan másként szemléli (vö. Mayer 2005: 405), de nem lehet őket különálló entitásként értelmezni. Ebben az értelemben a közösség és a piac nem egymás ellentétei, hanem kiegészítői (vö. Gudeman 2001). Nem kétséges ugyanakkor, hogy a piac átalakította a helyi világok belső szerkezetét is: akár a helyi munkaerőpiacra, akár a háztartások által követett stratégiákra fókuszálunk, a piaci hatás jelen van bennük. A piac pedig sok esetben egyenlőtlenséget jelent, háromféle értelemben is: 1. a helyi termelők kiszorultak a nagy nemzeti elosztó hálózatokból, nem érik el a nagy üzleteket (Fox 2011), 2. az elérhető piacokon kedvezőtlen árképzéssel és közvetítőkkal találkoznak, alkupozícióik gyengék, 3. leginkább munkaerejüket tudják eladni, ennek a felvétele viszont bizonytalan, és ki van téve az előnytelen feltételeknek és alacsony fizetéseknek. S mindeközben – és ez megint fontos – a piac folyamatosan jelen van az életükben, de előnyeit alig tudják használni.

Családtörténetek és életutak: sikeresek és kevésbé sikeresek az agráriumban

Az alábbiakban néhány bonyhai háztartáson keresztül mutatom be röviden, hogy mit is takarnak a fentebb vagy a korábbi részekben, nagyobb léptéken bemutatott folyamatok, és mit is jelentenek ténylegesen a fentebb elkülönített integrációs minták. Noha a terepmunkám során, amikor a gazdálkodás szerkezetét vizsgáltam, románokat és magyarokat egyformán igyekeztem bevonni a kutatásba, mégis kialakult egy magyar dominancia. Természetesen, e mögött az én elfogultságomat is látni kell, de ez a némely esetekben alkalmazott hólabda módszernek is köszönhető: egyik gazda küldött a másikhoz. Ugyanakkor annak is tulajdonítható, hogy ugyan a statisztika nem mindig mutatja, és a terepmunka során sem vált ez nyilvánvalóvá, de a bonyhai magyarok vélekedésében a mezőgazdaságban, különösen a nagygazdák szintjén Bonyhán a magyarok dominálnak. Éppen ezért a lentebbi részben bemutatott eseteket, az interjúalanyokat főként a magyarok közül választottam ki: ennek – mint már a korábbiakban is

mondtam – többek között az az oka, hogy a magyarok érdekeltek elsősorban. A könyvnek az is az egyik kérdése, hogy miként találják fel magukat etnikailag és gazdaságilag a magyarok ezen a vidéken, és ehhez milyen interpretációkat fűznek. Ha azt feltételezzük, hogy a nemzetállam nem egyszerűen egy semleges gazdasági háttérrel biztosít állampolgárainak, hanem néha rejtett, máskor kevésbé rejtett mechanizmusokon keresztül a nemzetalkotó többséget favorizálja, akkor a kisebbséghez tartozók gazdasági gyakorlatai többet elárulnak az etnikai gazdaság működéséről. A helyzetet a jelölt és jelöletlen etnicitás ellentétpárosával vélem megragadhatónak: román környezetben a román etnikumhoz való tartozás a világ legtermészetesebb jelensége, egy román sem kapja fel a fejét, ha másokat románul hall beszélni. A magyarok esetében ez nem igaz, számukra az etnicitás jelöltté válik (vö. Brubaker et al. 2006: 211–212). Ugyanez a gazdasági helyzetre vonatkoztatva: a románok esetében az etnicitás nem tematizált, mert számukra értelemszerű, hogy az országban mindenhez alapértelmezetten a román jelleg rendelődik hozzá, és mindenhez egyenlő esélyekkel férnek hozzá. Románok számára román környezetben a gazdasági sikertelenségnek vagy az adminisztratív rendszer útvesztőiben való lassú előre haladásnak nincs etnikai interpretációja: az *azért nem sikerült, mert román vagyok* ebben a környezetben nem egy fenntartható diszkurzív legitimációs eszköz. Ellenben a magyar – vagy netán cigány – etnikumhoz tartozók esetén az etnikai háttér folyamatosan jelenlévővé válik, minden helyzetben értelmezni kell, és viszonyulni kell hozzá. Legvégül azért is fókuszálók a magyar gazdaságokra, mert eredeti szándékom szerint arra is választ szerettem volna kapni, hogy a szórványban való létnek az etnikai interpretációja és ennek a gazdasági periferialitással való összekötése eredményez-e etnikailag beágyazott gazdasági hálózatosodást, létrejönnek-e például magyar gazdasági hálózatok, amelyek az etnikai csoporthoz tartozókat épp etnikai hovatartozásuk okán segítenék. Hangsúlyozom még egyszer, hogy a lenti esetek nem típusok: mint mondtam már, meglátásomban kategóriákat megalkotni és azokhoz jellemző típusokat hozzárendelni igen nehéz. A bemutatott esetek tehát inkább az eddigiekben elemzett folyamatokat példázzák.¹³¹

Ennyi, más semmi: D. A., az atipikus kisgazda

D. A. 1961-ben született a közeli Küküllőszéplakon. Felesége, D. I., 1956-ban született, helybéli. Maguk szólítanak meg, amikor elhaladva a házuk előtt, megállók fényképezni. „Mit filmez, lelkem?” – kérdi az asszony magyarul, D. I., szóba elegyedünk, erre megjelenik a férje is, végül beinvitálnak a házukba. Közlékenyek, különösen D. A., magyarul beszélgetünk. D. A.-ék szegény embereknek tartják

131 Az esetek kiválasztásában a következő szempontok játszottak közre: az egyes háztartások esetében megnéztem, hogy mennyire képviselik tipikusan azokat a viselkedésformákat, amelyeket a tereptapasztalatok alapján elkülöníthetőnek láttam. Illetve a nagyobb gazdálkodók esetén az is fontos volt, hogy hányszor utaltak rájuk más beszélgetőtársak, vagy bukkant fel a nevük, gazdaságuk a terepmunka során. Ilyen módon, ha a helyi agrártársadalmat hálózatként képzeljük el, a három nagyobb gazdálkodó (3., 4. és 5. eset) ennek a hálózatnak mindenképp kiemelkedő csomópontjai lennének.

magukat, de gazdálkodnak, s bár egyszer sem történik világos utalás rá, sejthető, hogy cigányok.¹³² Mindketten betegek is, D. A.-nak asztmatikus, légúti megbetegedése, a feleségének *ötféle betegsége* van.

A házuk láthatóan többszörös átépítésen átesett épület, és nincsen teljesen befejezve, első részét ők maguk, hátsó részét a fiuk építette. Folyóvíz nincs, az udvar végében árnyékszék, de a házban van gáz, csempézett a padló, és a régi ajtót, ablakokat D. A. nemrég hőszigeteltekre cserélte le. Kültelken épült, az asszony nagyapja kapta a területet a háborúban eltöltött éveikért, veterán föld, mondják neki. Amikor belépek, az asztalon az ebédmaradék fogad, puliszkát ettek valami tokányfélével, a feleség félrepackolja, de kint hagyja, látszik, hogy várnak még valakit, és a szétszórt tárgyakból az is látszik, hogy gyerekek is laknak velük. Az interjúban aztán utalnak is rá, és végül meg is érkezik a fiúunokájuk, egyik lányuk fia, akivel románul beszélgetnek. 1980-ban házasodtak össze, hat gyerekük van, ezek közül már egy sincs otthon, vagy családot alapítottak, vagy dolgoznak. Gyerekeik szétszórva élnek erdélyi, magyarországi és spanyolországi településeken. Az egyik, nagyon nehéz körülmények között élő lányuk két kisiskolás gyereket, egy fiút és egy lányt nevelnek, bár maguk sem rendelkeznek nagy jövedelmekkel. De a lányuk még szociális segélyre sem jogosult, mert elvált a férjétől, és a segély az ő nevére érkezett. Magyarországon tartózkodó fia és lánya a mezőgazdaságban dolgoznak.

Mindketten dolgoztak helyben a kollektívben, a feleség dolgozott Erzsébetvároson a főliaházaknál (*széráknál*) is, a férj dolgozott több Dicsőszentmártoni gyárban, de még Bukarestben is. Ez egyébként tipikus a bonyhaiak körében, 1989 előtt több asszony dolgozott Erzsébetvároson, a férfiak inkább Dicsőbe jártak. Illetve a cigányok között elterjedt volt a bukaresti munka. D. A. a kilencvenes években elveszítette az állását, Magyarországra ment dolgozni, aztán onnan fekete-munka miatt két évre ki is tiltották, ekkor a felesége ment dolgozni, aztán a fia lépett be helyette, és vállalt munkát Magyarországon a nyolcadik osztály elvégzése után. Nem volt pénzük tovább taníttatni, és a fiú is látta, hogy neki most be kell kapcsolódnia a munkába. D. A.-t Magyarországon munkahelyi baleset is érte egy építkezésen (bontáson), hazatért, aztán Spanyolországban talált munkát. A spanyolországi munkalehetőséget már régebb kint tartózkodó lánytestvére és a férje szerezték neki. A két évből, amit Spanyolországban töltött, nem dolgozott végig, és csak keveset dolgozott hivatalosan. Dolgozott építkezésen, de leginkább a mezőgazdaságban. Ennek ellenére a feleségét is kivitte, de amikor az megbetegedett, akkor hazatértek.

D. A. számára a földek, és a tény, hogy tud gazdálkodni, rendkívül fontosnak tűnnek, azon túl, hogy az élelem egy részét maguk termelik meg (ami az alacsony jövedelmek miatt is fontos), ezek kapcsolják be és integrálják egy helyi világba (vö. Szuhay 2005). A földművelés még arra is lehetőséget ad neki, hogy valami-féle kölcsönösségen alapuló kapcsolatba kerüljön magyar gazdákkal: az egyik jelentős magyar családdal (elemzésüket lásd a második esetleírásban) került úgy kölcsönmunka-viszonyba, hogy neki is földje van, így a napszámban végzett

132 A parasztosodás útját választó cigányok helyzetének elemzéséhez lásd Szuhay 2005, illetve zabolai példákön Kotics 1999.

munkájának a fizetését nem kérte el, hanem annak ellenértékéért szekeres szállítást kért. Ezzel visszamenőleg a napszámot is átminősítette, közelítette a segésmunkához (noha az igaz, hogy megállapodtak a visszafizetés módjában és idejében). Magyar szolgáltatókkal dolgoztat, állítása szerint románokkal nincs is kapcsolatban, ezért is furcsa, hogy unokáik mégis román osztályba járnak. A földek nagy részéhez az állami földosztási akciók révén jutottak hozzá: a feleség szülei és a feleség maga is kapott ötven ár földet, amikor felszámolták a kollektívet (illetve, mint láttuk, a házhely is ilyen tulajdonba helyezési állami akció keretében került a család birtokába). Esetükben tehát a földtulajdon létrehozója egy helyi bizottságon keresztül maga az állam, hiszen a kollektivizálást megelőzően nem volt földjük. Mintegy két hektár földön gazdálkodnak, fő termény a kukorica és a takarmány (lucerna), illetve a ház mellett található egy konyhakert is. Egy nagyobb darab földhöz a kapujukkal átellenben, az úton túl úgy jutottak, hogy több gazdának az úttal párhuzamosan, de attól távolabb, mintegy 25-30 méterre haladó sáncon túl volt földje, aminek a vége a sánc és az út közé esett, és ennek a végnek a megműveléséhez vissza kellett volna menni a faluba, átkelni a sáncon, és megint visszajönni. Ezekből a darabokból szerzett meg négyet, és együtt, egy területként műveli meg a becslés szerint 10-12 árnyi területet. Ez mutatja a földnek a helyi világban betöltött értékét, hisz a gazdák egyrészt műveletlenül hagyták ezeket a darabokat, másrészt nem kérnek érte semmit. Földjei közül csak egy ötven áras darabra van tulajdoni lapja, a többire nincs. Küküllőszéplakon szintén a kollektív gazdaságban dolgozó apja után is kapott papíron ötven ár földet, de azt nem mérték ki, csak az igazolás van meg, tulajdoni lap erről sincs. Így a földjei után a kifizetési ügynökségtől, az APIA-tól sem kap semmit, holott a földterület alapján jogosult lenne a támogatásra.¹³³

Két disznót és baromfit tartanak, az újonnan kialakítottnak tűnő udvarban kukoricakakas, disznóól, tyúkól. Ezek egyrészt az önellátó viselkedésbe (az asztalon puliszka volt), másrészt pedig a részleges piaci integrációba is illeszkednek, hisz a keddi piacokra szokott vinni terményeiből. A kemence és a kenyérsütés szintén az önellátó viselkedés része, pedig búzájuk nincs. A lisztet helyben veszik, kalkulációik szerint így is olcsóbban jutnak kenyérhez, és *laktatósbab* kenyeret is esznek. Ritkán megy másoknak dolgozni, betegsége miatt nem tud egész nap fizikai munkát végezni. Munka a faluban nincs is állandó jelleggel, csak szezonálisan. Legfőbb kiadásuk a gyógyszerek és a számlák kifizetése, állandó pénzhiánnyal küzdenek. Munkájuk nincs, és egyikük sem érte még el a nyugdíjkorhatárt, betegnyugdíjaztatásukat sem tudták elintézni. Fő jövedelmi forrásuk a szociális segély, de emellett a külföldi munkával is kerestek valamennyit (bevallásuk szerint nem sokat), vagy szintén külföldön, Magyarországon dolgozó fiuktól kapnak néha pénzt, illetve itthon néha még eladnak mezőgazdasági termékeket, kukoricát, lisztet, babot, tojást. Jövedelmeiket összegezve mondják rezignáltan: *Ennyi, más semmi.*

133 Szántóföld esetében az egy hektárt meghaladó birtok és az egy darabban legalább 0,3 hektáros terület jogosítja fel a gazdát a támogatás igénylésére. Forrás: a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Minisztérium honlapja. www.madr.ro. Utolsó letöltés: 2012. ápr. 12.

Erősen puszta az egész határ: B. I. 3., a nyugdíjas középgazda

B. I. 3.¹³⁴ háza a falu központjában áll. Ő maga 1940-ben született, felesége, B. A. 1945-ben. B. I. 3. helybéli, felesége magyarsárosi (házasságkötésüket követően rövid ideig laktak Sároson is). Egy fiúgyerekük¹³⁵ van, házaspár Budapesten dolgozik, gyereke neki még nincs. B. I. 3. és B. A. jelenleg együtt, illetve egy udvaron, de külön háztartásban élnek B. I. 3. édesanyjával, B. R.-rel, a falu legidősebb asszonyával, aki 1921-ben született, jelenleg tehát 91 éves, de szellemileg teljesen ép, emlékei világosak, néhány dátumra napra pontosan emlékszik.¹³⁶ B. R. egyedüli gyereke volt a szüleinek, maga is viszonylag tehető családban született, illetve férje, B. I. 2. is, akivel 1939-ben keltek egybe. Férje egyedüli fiú volt, így a két család földvagyonának jelentős része az ő kezükre ment át. A B. család a falu egyik vezető családjának számított, B. R. apósa, B. I. 1., aki maga is megérte a 96 évet, a régi, a magyar világban bírója volt a falunak, az 1912-ben befejezett állami iskolát az ő bírósága idején építették. B. I. 1., a falu akkori bírója és a gróf együtt utaztak Budapestre, hogy a grófi földön felépítendő iskolához az engedélyeket beszerezzék. B. I. 2. nem sokkal egybekelésük után, a fiuk (B. I. 3.) és nagyobbik lányuk születését követően – mint sok más katonaköteles bonyhai magyar fiatal abban az időben – a közelben húzódó határon átszökött Magyarországra: *Béállott az az idő, hogy háború volt. S az uram elment túl Magyarországra. Öt évig nem láttuk egymást.* (B. R.) Nyárádremetén volt szolgáló, majd Csanálosra került a mai magyar-román határ mellé, a magyar hadsereget menekítette, Ausztriában esett fogságba, angol fogoly volt, onnan tért haza 1945 novemberében. Hazatérése után két évvel született kisebbik lányuk, így három gyereket neveltek. B. I. 2. nagygazda volt, a falusiak által tisztelt gazda, négy fejőstehenük, lovuk, juhaik, disznaiak voltak, szolgálót is tartottak, kuláklistára került, elvették mindenüket. Az utolsó hullámban álltak be a kollektív gazdaságba, 1962-ben, amikor már nem volt kiút, és ezzel állítólag a falu többi gazdája is beadta a derekát. Aztán B. I. 2. végül tudása, rátermettsége révén brigádos lett a kollektív gazdaságban: mivel a tévesztés előtt is volt szőlőjük, a kollektív gazdaság által telepített szőlőben B. I. 2.-t tették meg brigádosnak. B. R., a felesége viszont egyszerű munkás volt, normára dolgozott, egészen addig, amíg B. I. 1. betegsége miatt a vezetőség engedte, hogy takarítson a kollektív gazdaság irodáiban, és gondozza beteg apósát. B. I. 2. 1974-ben halt meg, B. R. azóta özvegyen él.

B. I. 3. Dicsőszentmártonban dolgozott az üveggyárban, B. A. tanítónő volt Bonyha mellett. Jelenleg mindketten nyugdíjasok, de gazdálkodnak. Lovat, tehenet tartanak, vannak juhaik, évente változóan egy-két disznójuk, illetve néhány tíz baromfit tartanak. Elmondható, hogy teljes állatállományuk az önellátó viselkedésbe, illetve a részleges, helyi piaci integrációba illeszkedik. A lóval elsősorban saját maguknak szállítanak, vagy néha még a szomszédoknak, ismerősöknek is (B. I. 3. szállította haza D. A. kukoricáját). A lovat egyébként úgy is vették,

134 A családban négy generációban a férfiak közül legalább egy a B. I. nevet viselte.

135 Fiával (és annak feleségével), ifj. B. I.-vel (B. I. 4.) néhány hónappal korábban ismerkedtem meg B. I. 3. lánytestvérénél, B. I. 4. nagynénjénél.

136 Egyik interjúkészítés alkalmával jelen volt B. I. 3. és felesége, B. A., a másik interjú készítésekor jelen voltak mind a hárman.

hogy nem fogják nagyon megerőltető munkára használni. A tehénnek a tejét maguk használják el, de eladnak belőle még a szomszédoknak is. Télen még az is előfordul, hogy a tehén tejéből sajtot készítenek, nyáron erre nincs szükség, mert a juhok után is kapnak tejterméket, azt fogyasztják. A tejterméket, amit nem tudnak elfogyasztani nyáron, fagyasztóban tárolják, és télen veszik elő. A disznót sajtát használatra vágják le, a baromfikat szintén.

A téesz felszámolása után, bár a földviszonyokat sok esetben nehezen lehetett tisztázni, visszakapták a földjeiket: mivel B. I. 2., a gazda, akitől a földeket elvették, már nem élt, illetve fia, B. I. 3. dolgozni járt Dicsőszentmártonba, B. R.-nek kellett eljárnia az ügyeket. Régi tudása – *a mezőn nőttem fel, tudtam, itt volt, ott volt, ilyen helyen volt* – mégis segítette, visszakapták az összes földet. B. I. 3.-nak összesen öthektár föld jutott, meg is művelik az egészet. A földek állapota viszont a téesz idején leromlott, ráadásul a szétaprózott birtokszerkezet is újratermelődött, földjeik szerteszt vannak a falu határában. A föld egy része B. I. 3., másik része B. R. nevében van. A földből – bár ők azt mondják, kevés – egy hektár körüli területet kukoricával vetnek be, nemrég mondtak le a búzáról (szintén egy hektáron termesztették), mert drágának találták a munkálatokat, traktoruk nekik nincs, és úgy látták, a munkálatok árából meg tudják venni a szükséges kenyeret. Búzát adtak el, amíg volt: helybe érkező kereskedők vásárolták meg, akikkel már valamiféle kialakult kapcsolatban álltak. Nagyobb területen (körülbelül három hektáron) takarmányt, lucernát termesztenek a lónak és a tehénnek. Amikor tehát azt mondják, megművelik az összes területet, akkor ebbe bele kell értenünk a takarmányföldet, a kaszálókat is. A kaszáláshoz tehát van motoros kaszagépük is, a terménybehordáshoz lovuk, szekerük. A gazdaságuk így közepesen felszerelt, a szó mai értelmében – belekalkulálva az üzletek domináns jelenlétét is – önellátó. Konyhakertjükben megtermesztenek mindent, ami csak helyben megterem, ebből, amit lehet, tárolnak is. Vannak gyümölcsfáik, a zöldségnek és a gyümölcsnek – és általában a háztájiban előállított terményeknek – nagy szerepük van a konyha fenntartásában, a heti menü kialakításában. Zöldséget nem adnak el, a bonyhai piacra eladni nem járnak, esetükben a részleges piaci integráció a szomszédi hálózatokba történő beágyazódásra szorítkozik. B. I. 3. gazdasága munkaerőben szegény: ő maga is idős, fiatalabb segítsége a családon belül nincsen. Állandó szolgáljuk sincs, mert ahhoz viszont nem elég nagy a gazdaság, így néha hívnak el napszámba helybéli embereket, többnyire cigányokat, akiket sokszor hívni sem kell, amikor tudják, hogy ideje van egy munkának, jönnek maguktól, ajánlkoznak. A napszámos munkát viszont drágállják (a cigányok keveslik), a napi 30 lejes bért és az étel-italt, meg az elkészítésükkel járó fáradtságot soknak és megterhelőnek tartják.

Földet nem adtak el, bár sokan kérték, de ők kevesellték az árát. Bérbe adtak viszont egy darabot J. J.-nek, a falu legnagyobb gazdájának, akitől terményt kapnak a föld használatáért. A mezőgazdasági támogatásra jogosultak, igénylik, és meg is kapják a pénzt. A három testvér között felosztott földbirtoknak csak a B. I. 3. használatában levő része van művelés alatt, a többit nem művelik. *A nyulak legelik* – ahogy B. R. mondja. Ha B. I. 3. már nem fogja bírni a munkát, akkor az ő földjei is megműveletlenül maradnak, és valószínűleg vagy eladásra kerülnek, vagy bérbe adják őket.

A család számára két nagyon erős referenciája van a mai világnak és gazdálkodásnak. Az egyik a téeszésítést megelőző időszak, amely egybefolyik azzal az

idővel, amikor a gróf még a faluban volt. A grófi időkről még B. A.-nak is vannak „emlékei”, holott csak 1975-ben került a faluba. A másik referenciapont a kollektív gazdaság időszaka, amit ők ugyan az elején nagy veszteségként éltek meg, de aztán fokozatosan megtalálták a helyüket abban a világban is. A kollektív gazdaság elromlott idő volt a gróf idejéhez képest. A mai helyzet elromlott idő mindkettőhöz képest. A mai folyamatok – a határ pusztán maradása, a falu előregedése, házak lakatlanná válása, a cigányok beköltözése a faluba – számukra egyértelműen a régi jó világ eltűnését jelentik. B. R.-nek különösen fáj, hogy a két család (a férje és az ő családja) földje ma ennyire nem jelent semmit, hogy a földnek ma ennyire nincs értéke.

Nincs egy törvény itt nálunk: Gy. J., a kereskedő gazda

Gy. J. 1951-ben született, a falu magyar utcájában lakik egy viszonylag tágas telken. A házon és az udvaron látszik, hogy jómódú emberek lakják, a konyha falusi viszonylatban modern, de – jelezve, hogy mi is a család egyik tevékenységi területe – a kályha közelében naposcsibék csipognak egy dobozban. Felesége, T. E., szász, a szomszédos Kundra származik. Gy. J. sofőrként dolgozott Segesváron, felesége szintén Segesváron dolgozott a varrodában. Gy. J. nem sokkal a változások után, 1992-ben, amikor a bizonytalanság kezdett eluralkodni, otthagyta a vállalatot, gazdálkodni kezdett, illetve folytatta azt, amit elkezdett az apja, aki viszont szintén 1992-ben, 67 évesen traktorbalesetben meghalt. Apja tehát nem volt már fiatal, Gy. J. szerint sokáig már úgysem tudta volna folytatni.

Házasságkötésük után laktak Segesváron, de nem szerették – *mindig tartózkodtam a blokktól* –, viszont a segesvári multietnikus, szász–magyar–román hangulat nagyon megtetszett Gy. J.-nek, különösen az, hogy az emberek három nyelven tudtak kommunikálni egymással. Segesvár kapcsán ez egy maradandó élmény számára, ennek nyomán határozta el, hogy gyerekeit Kundra fogja német iskolába járatni. Kundra költöztek, nyolc évet ott laktak. Kundra 1992-ben költöztek le Bonyhára, a szülői házba: ebben az évben hagyta ott Gy. J. az állását, ebben az évben mentek el a felesége rokonai Kundra, és ebben az évben hunyt el az édesapja. Ez az év tehát fordulópont volt számára, de egyben egy jó kiindulópontnak is látja, hiszen a viszonylagos gazdasági sikerei ekkor kezdődtek. A kilencvenes évek közepén először – szász kapcsolatai révén, mert akkor még csak vízummal lehetett beutazni –, azt követően pedig évi rendszerességgel Németországba ment dolgozni, ezekből a külföldön szerzett kapcsolatokból és jövedelmekből szerelte fel fokozatosan a gazdaságát. A Segesváron szerzett tapasztalatok mellett a kundi évek meghatározóak még, illetve azok a két-három hónapig tartó németországi kiutazások, amelyek alatt volt alkalma meg tapasztalni az emberek munkamorálját, a közösségi felelősséget és a törvények szigorú betartását. A mai gazdasági életből – és egyáltalán: az életből – ezeket a világos, mindenki által betartott törvényeket hiányolja a leginkább. Amíg Kundra és Németországban is azt látta, hogy a törvényeket mindenki maximálisan betartja, illetve betartatják az emberekkel, ma azt kell tapasztalnia, hogy – a szocializmus idején és a kollektív gazdaságban kialakított gyakorlatok folytatásaként – a szabályokat, közösségi megállapodásokat mindenki ott és úgy kerüli meg, ahol és ahogyan csak tudja. Ez

irányú erőteljes megnyilvánulásai azzal is összefüggésben lehetnek, hogy a szarvasmarhatartók egyesületének évek óta ő az elnöke, és szembesülnie kell a hátráltató tényezőkkel. A törvényes keretek labilis volta mellett a tudáshiányt nevezi meg fontos hátráltató tényezőként.

Három gyerekük van, két lány és egy fiú. Mind beszélnek a magyart és a németet is, hisz Kundon járták az elemi iskolát, német tannyelvű osztályokban. A fia helyben lakik, ugyanabban a magyar utcában – *az ötödik-hatodik házban* –, ahol ő is lakik, és egy németországi cég romániai leányvállalatának az alkalmazottja, a mezőgazdasági munkákba csak időnként segít be. Nagyobbik lánya Brassóban végezte a tanárképzőt, az egyetem elvégzése után Németországba ment a nagymamájához, és közben megismerkedett egy ott állomásozó amerikai hadnaggyal. Ott alapítottak családot, két gyerekük van, és ameddig csak lehet, igyekeznek Európában maradni, hogy közelebb legyenek a lány szüleikhez. Gépek – és esetleg például gyomirtó – beszerzésével, kapcsolatok ápolásával segítik Gy. J. gazdaságát. Kisebbik lánya Kolozsváron tanul az orvosin, udvarlója a szomszéd faluból, Gógánból származik, teológushallgató, nyári szünetben mindketten kijárnak Németországba dolgozni, hogy az évi költségeket pótolják. Vakációkban, ha itthon van, kisebbik lánya még besegít a gazdaságba (harmadikos kora óta traktort vezet), sőt, Gy. J. szénarakodáskor, amikor ő fent van az utánfutón, legszívesebben lányára bízta a traktor vezetését, mert benne bízik a legjobban. Gy. J. ennek ellenére tudatában van annak, hogy a gazdaságának nem lesz a közvetlen családjában folytatója.

Gazdaságuk húzóágazata a szarvasmarhatartás: fejőgéppel felszerelt istállójukban nyolc fejőstehenet tartanak, de ezek száma időnként elérte a tizet is. Már az apja is, közvetlenül a változások után, nyolc-tíz tehenet tartott, ő ezt a gazdaságot vette át. Fejőgépet még azelőtt vásárolt, hogy a kétezres évektől egyre szigorodó szabályok erre kötelezték volna: neki már 1993-ban volt egy Németországban vásárolt fejőgépe. A szarvasmarhák mellett juhái és disznói vannak, ezek száma is változó, de általában tíz körül mozog, vagy meghaladja a tizet. Ezek mellett baromfit is tartanak, de azokról szinte nem is esett szó az interjúban, csak akkor említette, amikor az udvar végigjárása során rákérdeztem. A baromfi a felesége felelőssége, és a többi ágazathoz képest, amelyek a helyi és a külső piaci integrációban illeszkednek, a baromfi az önálló viselkedésnek a része. Gy. J. számára a szarvasmarha – és kisebb mértékben a sertéstartás – azért is fontos, mert a kilencvenes években szarvasmarhával kereskedett, vásárolt és eladott az erdélyi vásárokon, és nemcsak a környékbeli piacokra jutott el, hanem Mezőbándra, Tordára, sőt, még Nagyváradra is. A külföldi munka mellett ebből szerzett még pénzt – *egy kicsi fizetést csináltál, így a vásárból* –, amire a gazdaság felszerelése miatt a lányok taníttatása miatt is szüksége volt. Ebben az időben az állatok szállítására is alkalmas járművei is voltak, azokon aztán túladott. Úgy értékeli, hogy a gazdaság első felívelési korszaka 1997–98-ig tartott, aztán egy hanyatlás következett, de az elmúlt években megint kezdtek jóra fordulni a dolgok. Közben viszont a szigorítások és az elöregedés, elhalálozás miatt sok családban felhagytak a szarvasmarhatartással, utcájukban, ahol hagyományosan szinte mindenki tartott szarvasmarhát, ma csak néhány embernek van tehene. Ma már nem jár távoli vásárokra, de rendszeres résztvevője a bonyhai vásároknak (ott is találkozunk), itt szintén el is ad és vásárol. A szarvasmarhatartó ágazatban a tejtermelés

képezi a fő tevékenységi formát, a tejeladás kevésbé a helyi, sokkal inkább a külső piacba integrálja: néha szomszédoknak is ad el tejet, de az általa megtermelt mennyiséget a helyi piacon – a szarvasmarhatartásról való lemondással együtt sem – nem tudja elhelyezni, az igényesebb felvásárlónak eladó tíz gazda egyike maradt. A gyártól még a tejbegyűjtőt is átvették, ők fedezik a költségeit, fizetik a személyt, aki a tejet begyűjti. Mindig gondosan ügyelt, hogy tehenei teje megfelelő minőségű legyen. A külső piaci integráció része ezen az ágazaton belül az is, hogy teheneinek szerződéses alapon sörgyári malátát, majd répaszeletet hozott vagy hozatott Nyárádtőről, illetve a ludasi cukorgyárból. Ez az ágazat tehát mindenféle értelemben jóval meghaladja az önellátás vagy a helyi piac kereteit.

Szinte húsz hektáron gazdálkodik, ebben benne vannak a saját szüleitől örökölt földjei, a felesége kundi földjei, illetve a fia nevében levő földek. A földek visszaszerzése – különösen a kundiak esetében – nem ment teljesen egyszerűen, de végül visszakaptak egy hét és fél hektáros darabot, aminek az a nagy előnye, hogy egyben van, illetve egy öt hektáros darab helyett, amire közben ráépültek a kundi állami gazdaság épületei, így nem kaphatták természetben vissza, kárpótlásként Bonyhán mértek ki egy ugyanakkora darabot a községháza alapjából (ami eredetileg valószínűleg a grófi család birtokában lehetett). A földek visszaszolgáltatása során szembesült a szászokat ért gazdasági visszaélésekkel is: mivel a szászoktól a kollektivizálás előtt vették el a földet és a vagyont, és adták oda újonnan érkező móc telepeseknek, a dekollektivizálás során így nem a szászok, hanem azok voltak a kedvezményezettek, akik a beiratkozási listákon szerepeltek (vö. Pozsony 2009: 53–54). Földet nem bérel, bár a gazdasága indulása éveiben egy idősebb házaspár (akiknek két lánya Marosvásárhelyen él) földjét megdolgozta. Arról azonban lemondott, így csak a saját birtokát műveli meg. Kukoricát és búzát termeszt, mindkettőt rendszeresen több mint egy hektáron, és a kukorica vetésterülete egy kicsit meghaladja a búzáét. Nagyobb területen takarmányt termeszt, ehhez meg is van mindenféle felszerelése. Búzát, kukoricát nem ad el, feleteti az állatokkal, és az állatokkal vagy az állati termékekkel kereskedik. Földjei és állatai után megkapja a támogatásokat, egyesületi elnöksége okán (is) járatos ebben a világban: két egyesületnek volt az elnöke, az elsőt azért hozták létre, hogy a 2007-ig a tejsz és hízó borjúra nyújtott állami szubvenciót megkaphassák (csak egyesületi tagoknak járt a szubvenció), a másodikat pedig azért, hogy a legelőt a községházától bérelni tudják és igényelni tudják a földalapú támogatást, amit az APIA fizet. Az elsőben benne volt a bonyhai gazdák egy része, voltak dányániak és gógániak is (egy másik a többi bonyhai és a bernádi gazdákat fogta össze), a jelenlegi egyesületben 24-en vannak, mind bonyhaiak (hisz ez egyben legelőtársulat is), vegyesen románok és magyarok. A támogatások igénylésénél és felhasználásánál még apró fogásokat is alkalmaznak: a támogatást a legelő rendben tartására kapják, de ő addig forgatja, hogy ebből fizetik ki a tanácsnak a legelőilletéket is, hogy ezzel is ne terheljék a gazdákat.

Gazdasága munkaerőben szegény, folyamatosan külső munkaerő felvételére kényszerül. Ez különösen akkor probléma, amikor hosszabb időre Németországba mennek, ilyenkor egy Vámosgálfalvára nősült keresztfia (szintén az utcában élő unokatestvérének a fia) jön el fizetés nélküli szabadságra, és vállalja az állatok gondozását. Előnye, hogy az utcából származik, félig-meddig családtag és különösen, hogy ért a gazdálkodáshoz. Az egyéb munkákhoz ritkán a fia segítségét kéri,

de magyarokkal kölcsönmunka kapcsolatban is van (néha gépekkel elvégez valamilyen munkát), románokkal és cigányokkal napszámban dolgoztat. Igyekszik mindig az utcából keresni a munkásokat, akiket ismer, a falu másik részén lakó cigányokat nem nagyon ismeri. A jó – és különösen a fegyelmezett – munkaerő hiánya a gazdasága egyik nagy problémája: a napszámban kifizetett munkaerő sokszor bizonytalanná teszi a következő napnak a munkáját, hisz az egyik napi keresményükből a napszamosok gyakran berúgnak, és nem jelennek meg másnap a munkában. A kilencvenes években még kalákáztak is, románok, magyarok vegyesen – *hát én beszélem itt a mi utcánkat, azok tudnak magyarul* –, de aztán ezek az alkalmak lassan elmaradtak: *most már mindenki végezze az ő dolgát*.

Nem sírni kell, cselekedni: Sz. J., a specializált tejtermelő

Sz. J. háza és telke, a hozzá tartozó gazdasági udvar és a gépek már messziről magukra vonják a helyi mezőgazdasági viszonyok iránt érdeklődő kutató tekintetét: központban álló háza és gazdasága impozáns mind az előtte elhaladó útról, mind a kertje fölött emelkedő dombtól szemlélve. A kötött kapun álló monogramok jelzik, hogy a házat örökölte, nem vette, hogy már az elődei is ott laktak. Házán látszik, hogy nemrég felújították, s noha a gazdaság szükségleteinek megfelelően a gazdaságot kiszolgáló részek is megvannak benne,¹³⁷ az elegáns, járólapos teraszról padlóig érő üveglakos, hőszigetelt és fakeretes ajtókon¹³⁸ keresztül lehet belépni a tágas, virágokkal tele hallba, amely szintén azt sugallja, hogy jómódú, de nem a helyi hagyományos mintákat követő család lakja a házat. Erre – a tulajdonosok fiatal korán túl – talán az is magyarázat, hogy Sz. J. felesége a tanúgyben dolgozik. Két lányuk még kisiskolás. Testvére lelkész, így a családi földva-
gyon Sz. J.-re maradt.

Avatatlan szem kisebb méretű kollektív gazdaságnak vagy mezőgazdasági gépállomásnak is láthatná udvarát: több istálló, takarmánytároló, géppark a gazdasági udvaron, amelyre külön kapun lehet behajtani az útról. Mielőtt találkoztunk volna, többször is hallottam róla, általában két kontextusban: többen mondták, hogy ő az egyik nagygazda vagy sikeres mezőgazdász a faluban, illetve szintén többen (magyarok és románok vegyesen) mondták, hogy a földjeiket ő dolgozza meg. Végül néhányan a neki bérbe adott föld kapcsán említették a nevét. Egyszóval: a helyi mezőgazdaságnak az egyik megkerülhetetlen szereplője. Azért is, mert – a helyiek szerint is – fontos szerepet tölt be a helyi agrárszektorban, és azért is, mert viselkedése, gondolkodásmódja eltér a tipikus bonyhai, kisüzemekben tapasztalható viselkedésmódtól. És végül azért is, mert a többi

137 A szocialista Magyarország új falusi építészeti mintái kapcsán mutattak rá a kutatók arra, hogy a falusiak a kockaházal szemben azokat a modelleket részesítették előnyben – vagy ezt a modellt a kockaházba is igyekeztek behozni –, amelyek lehetőséget adtak a gazdaságot kiszolgáló, az élettértől világosan elkülönülő felületek létrehozására és működtetésére (vö. Szelényi 1992).

138 Mindezt azért említem meg, mert falun a padlóig érő kültéri üvegajtó nem szokványos jelenség, és miközben a hőszigetelt nyílászárók egyre jobban terjednek, az emberek előnyben részesítik az olcsóbb műanyag kereteket. Házuk ebből a szempontból is atipikus.

gazdával összehasonlítva fiatal: miközben a bonyhai terepmunkám inkább azt támasztotta újra alá, hogy az 1990 után szocializálódott és felnőtté érett lakoságnak a mezőgazdaság nem vonzó, aközben ő, aki a változásokkor még csak 14 éves volt, ma ennek a szektornak az egyik legfontosabb szereplője a faluban. És figyelembe véve, hogy a következőkben bemutatandó gazda esetében határozottan a gazdaság zsugorodásának lehettem a szemtanúja, talán a legfontosabb szereplője.

Sz. J. 1975-ben született Bonyhán, iskoláit itt végezte, majd Kolozsváron asztalosmesterséget tanult. Neki személyesen már nem volt kapcsolata a mezőgazdasággal, nem is tanult és nem is dolgozott ezen a területen. Szaktudását a családi hagyományozódásból, illetve tanfolyamokon szerezte: három tanfolyamot végzett el, mezőgazdasági kiállításokra jár (az országba, de Magyarországra is), illetve az interneten tájékozik. A szakközépiskola elvégzése után két évet dolgozott asztalosként a dicsőszentmártoni bútorgyárban, ahol egyébként nagyapja és apja is dolgoztak. Először nagyapja „váltott”: nyugdíjba ment, és elkezdett gazdálkodni. Ez tehát nem volt igazi váltás, és illeszkedett a korszak kulturális és gazdasági gyakorlatába: a nyugdíjas, de még munkaképes falusiak az agrárszektorban jelentős részét tették ki (vö. Kiss D. 2005). Nagyapja gazdasága nem csak ebben volt tipikus: alig haladta meg a bonyhai akkori átlagot, Sz. J. mosolyog is, amikor erről beszél, hisz a nagyapja egy lóval és két tehénnel fogott neki a tíz hektárt kitevő területei megművelésének. A nagyapját követően ő volt az, aki váltott a családban, két év után, az ezredforduló körül kilépett a gyárból (ami azóta be is zárt), és ő is bekapcsolódott a gazdaságba, végül az édesapja is követte őket. Közben a nagyapja meghalt, ekkor édesapjával egy szinttel feljebb léptek, a tehenet, lovat eladták, és gépeket vásároltak. Úgy tűnik, a nagyapa jelenléte akadályozta az új minták gyakorlatba ültetését, ami alapján felvethető a gazdálkodás néprajzában többszörösen dokumentált generációk közötti ellentét, az idősebb generációk hagyománykövetése és a fiatal generációk újító szándéka közötti feszültségek (vö. Szabó Á. T. 2009). Édesapjával közösen tehát komolyabban nekifogtak gazdálkodni, a korábbi gyakorlathoz képest valami többet akartak megvalósítani. A gazdaságuk egyik fontos, mai napig jellemző pillére, a szolgáltatás ekkor vált dominánssá: a váltás idején a faluban még többen megdolgozták a földjüket, ezért az egyik tevékenységi területük – amivel a helyi piacba integrálódtak és integrálódnak a mai napig – a mezőgazdasági szolgáltatások végzése lett. Magyarok és románok többen is mondták, hogy Sz. J. dolgozza meg a földjeiket, és ő magáról azt is mondja, hogy *szoktam segíteni mindenkinek, ha lehet*.

A gazdaság másik ágazata a fejősállatok, és ez adja igazán az egyediségét: miközben mezőgazdasági szolgáltatásokat mások is nyújtanak, aközben ennyire specializálódott és speciális tudást felhalmozott tej- és hústermelő üzeme csak neki van a faluban. Negyven körüli szarvasmarha-állományával egyértelműen ő uralja ezt a mezőnyt Bonyhán, ráadásul a többlet nemcsak mennyiségi, hanem minőségi is: néhány éve, elsőként a faluban (de a környéken is) tejautomatát vásárolt és helyezett üzembe Dicsőszentmártonban. A tej árának az esése őt nem feladásra készítette, hanem az előre menekülésre, szűkítés helyett befektetett, és a számítása bejönni látszik. Értelmezésben ez a lépés azért is számít egyedinek, mert az alkalmazott piaci viselkedésekhez (helyi és külső) képest ez egy alternatív piaci modellnek tűnik: nem is a helyi világba ágyazódik, és nem is abba

a külső világba, amelyet a közvetítők és az élelmiszeripar hosszú láncai uralnak. Ő a vásárlókat a közvetítők kiiktatásával közvetlenül éri el, s noha a gépért elég nagy összeget kellett fizetnie, értékelésében a tej ára meghozza a hasznát, hisz a tejfeldolgozó által fizetett árhoz képest a tejautomatában két és fél, háromszoros árat kaphat az eladott tejért.¹³⁹ Ugyanakkor ehhez a lépéséhez semmiféle, az alternatív piaci modellek mögött általában felsejlő – igaz, értelmiségiek által promovált – ideológiai tartalmat nem kapcsol: számára ez gazdasági lépés, és ez jellemzi teljes gazdaságvezetését és stratégiakövetését is. A tejtermelés teljes mértékben gépesített, fejőgéppel és tejhűtővel felszerelt gazdasága modernnek számít, ennek maga is tudatában van. De azt is tudja, hogy ha meg akar felelni az állat-egészségügyi hatóság szigorú követelményeinek és a gyakori ellenőrzéseknek, akkor ebből nem adhat alább. Bizonyos értelemben egyébként pont ez a hatóság teremti meg azt a szakmai közeget, ami Sz. J. számára a referenciapontot jelenti, és ezzel kiszakítja a helyi világból:¹⁴⁰ a Maros megyében automatákat működtető tejtermelőket a hatóság ellenőrzi, ez hívja össze őket, így közvetlenül is találkoznak, látják a viszonyítási pontokat. A tejautomata működtetése ugyanakkor nem fedi le teljesen a tejtermelést, így visz a tejbegyűjtőbe is, illetve elad helyben is. A tej tehát számára elsősorban a külső (és ezen belül: az alternatív) piaci integráció része, de a helyi integrációban is részt vesz vele. Ugyanakkor az önellátásnak is részét képezi, hisz az automatában el nem adott tejet a disznóknak adják oda, vagy sajtot készítenek belőle, amit maguk fogyasztanak el.

Az állattartáson belül egy másik fontos ágazat a húzállatoknak, a húsmarháknak a tenyésztése. Ezzel az ágazattal teljes mértékben a külső piacba integrálódik, hisz egyrészt a magot is külföldről szerzik be, a megtermékenyítést szakember végzi, s noha az állatok takarmányozásában jobbra a saját gabonáját használják (csak kiegészítőket vásárolnak, egyébként a tápszert is ők állítják elő), a felnevelt állatokat közvetítőknak adják el, mivel már a bonyhai piac szereplői sem tudják értékelni ezeket az állatokat. Az újonnan épült istálló a tenyészállatok igényeinek a figyelembe vételével készültek, tudatosan válogatja meg az általa jónak ítélt fajtákat, hogy ebből az ágazatból is minél nagyobb hozamot tudjon kihozni. A helyi gazdasági szereplők közötti összefonódásokat mutatja, hogy a gazdasága mögötti, villanypáasztorral kerített belső kert mellett a grófi családnak visszaszolgáltatót, de a református egyház tulajdonába átment ötven hektáros legelőn legeltet, amit viszont a község román polgármesterétől (volt állatorvos) bérel, aki a liciten a használat jogát elnyerte.

Mintegy ötven hektár földön gazdálkodnak, ebből negyven hektár szántó, a többi kaszáló. A terület nagy részét bérlik, bár az eredeti, családi örökségként kapott tíz hektárhoz még vásároltak is földet. Mindenkiel kötöttek szerződést, mert a területalapú támogatások igényléséhez is szükség volt erre, de az már szerződésenként változik, hogy terményben vagy pénzben fizetnek. Főbb növények a

139 A tejfeldolgozó egy lej körül fizet, a tejautomatában pedig két lej ötven bani egy liter tej (2012).

140 A paraszti polgárosodásnak és a vállalkozóvá válásnak egy megközelítés szerint épp az az ismérve, hogy a termelők már nem egy helyi közösséget tekintenek referenciapontnak, hanem térben szétszóródott, de ugyanazon a területen specializált gazdasági egységeket. Számukra a kérdés tehát nem az, hogy mit csinál a szomszéd, hanem hogy mit csinál a másik tej-, búza-, paradicsom- stb. termelő.

kukorica, búza, árpa, zab. Ezekből el is adnak, de az árak csökkenésével hajlanak arra, hogy az állatokkal etessék fel a takarmányt, és aztán az állatokat értékesítsék.¹⁴¹ Sokat költenek vetőmagra, vegyszerre, műtrágyára, ami felveti a gazdaságoknak a nagy mezőgazdasági konszernektől való függésének a kérdését. Sz. J. már nem engedheti meg magának, hogy kukoricából félretegye a vetőmagot, mert miközben a művelésnek (a vetőmagot leszámítva) ugyanakkorák a költségei, megeshet, hogy harminc százalékkal kevesebbet takarít be. Ez pedig a kiélezett versenyt ismerve akár csődbe is vihet egy ágazatot vagy egy egész gazdaságot. A bonyhai nagy átlagtól eltérően – a szomszéd faluban letelepedett és nagy területeket megvásárolt, kibérelt holland barátai biztatására – cukorrépat is termel, szerződése van a ludasi gyárral, és a termésre biztosítást is kötött (tudatában van a cukorrépa-termesztés kockázatainak). A cukorrépa-termelést viszont (még) nem gépesítette, a holland barátai segítettek elvetni a répat. Gépei egyébként mindenhez vannak, arra mindig odafigyeltek, hogy ezeket beszerezzék. Nevetve mondja, hogy míg más frissen egybekeltek autót vásároltak a lakodalmi pénzből, ők traktort vettek. A gazdaság fejlesztése érdekében – megint atipikus módon – rendszeresen igénybe vettek banki kölcsönöket is, az automatát is banki kölcsönből vásárolták: *Most is van vagy három bank, de simán tudjuk fizetni őket.* Amíg más gazdaságok esetében általában azt láttam, hogy a banki hitelekkel szemben előnyben részesítették a pénzgyűjtést és a fokozatos vásárlást, ezzel pedig egy paraszti mintát követtek, Sz. J. viselkedésével inkább egy vállalkozói mintába illeszkedik. Gazdaságuk tehát a külső pénzpiacba is integrálódott, Sz. J. ebben látja az előrelépésnek a zálogát: *nem lehet csinálni, nem lehet bank nélkül.* Munkaerőben szegény gazdaság az övék is, ráadásul – bár erőteljesen támaszkodnak a családi munkaerőre – a család egyik elve, hogy a nőket a háztartásba és a ház körül megszervezett munkákba vonják csak be: *a nőket nem visszük a mezőre (...), csak gépeket viszünk a mezőre.*¹⁴² Két állandó alkalmazottjuk van a tehenek mellett, illetve egy cigány nő jár még be, hogy a kertben és a ház körül segítsen. Ha további munkaerőre van szükségük, akkor a cigányok között találnak olyanokat, akikkel már hosszú távú kapcsolataik vannak.

Gazdaságára mindent összevetve a domináns piaci integráció a jellemző: noha némely ágazatban a gazdaságon belül zárja be a ciklusokat – például felveti az állatokkal a gabonát –, ennek végcélja nem a család fogyasztási igényeinek az ellátása, hanem a piacra lépés a tejjel vagy a húsállattal. A gazdasági udvarhoz egyébként a mindenféle gép mellett az azokat kiszolgáló, jól felszerelt szerelőműhely is, ahol nemcsak kész alkatrészeket cserélnek, hanem gyártanak, esztergálnak is. Ezt lehet paraszti, önellátó mintaként, de lehet gazdasági számítás eredményeként is értelmezni: mivel gépeiket külföldről hozták, az alkatrészek beszerzése sokszor bonyolult, Dicsőszentmártonban és Marosvásárhelyen

141 A bizonytalanságot és a minták sokféleségét mutatja viszont az, hogy – igaz, más évben – egy másik gazda épp arról számolt be, hogy nem érte meg takarmányként felhasználni a gabonát: *A gabonának az idén [2011] nagyon jó ára volt. Én is szoktam tartani állatokat, tehát szoktam nevelni ilyen borjúkat, bikaborjúkat, volt rá kereslet, s nagyon jól ment, most már nem megy. S nem tartottam semmi állatot, a gabonát eladtam, s nagyon kijöttem.* (Sz. B.)

142 Fél Edit és Hofer Tamás is megjegyzi, hogy a gondos gazda vigyázott a család nőtagjaira (Fél–Hofer 1997: 146).

sem mindig lehet azonnal megkapni a keresett alkatrészt, a munkával pedig nem várhatnak napokig, hetekig, így sokszor saját maguk által készített alkatrészekkel pótolják az elromlottakat.

Sz. J. is – mint minden bonyhai és környékbeli gazda, akivel beszéltem – panaszkodik. Vagy inkább tényeket közöl, leír egy helyzetet, és lehet látni, hogy a megoldáson gondolkodik. Miközben tehát panaszkodik, a lehetőségeket is látja. Hajlandó kockázatot vállalni, ugyanakkor a körülményeket alaposan mérlegeli: a cukorgyártól csak a vetőmagot fogadta el, a vegyszert, műtrágyát nem, hogy ne kelljen fölöslegesen kamatot leszámítaniuk majd, amikor leadja a megtermelt répát, hisz a vegyszert, műtrágyát maga is be tudja szerezni. Az automata helyszínéről azért választotta Dicsőszentmártont, mert Vásárhely távolabb van, az út is rossz, oda csak két automata egyszerre történő feltöltésével érte volna meg bejárni. A periferialitás érzékelése tehát közvetve megjelenik a gazdasági döntéseiben. Sz. J.-t nem terhelik korábbi gazdálkodási rendszerek rossz tapasztalatai, sem az elmúlt aranykorok érzése, a jelenben él és tervez. Valamennyi családi örökséggel indult, ez igaz, de mégis egy *self-made-man*, aki önerőből építette fel a gazdaságát. A helytörténetbe való ágyazottságához és a családi hagyományhoz mégis hozzá kell tennem, hogy apai nagyapjának (akivel a gazdálkodást elkezdték) az apja, tehát az ő dédapja a grófi birtokon volt állatorvos. Sz. J. mindezekkel együtt viselkedésével kiülleszkedni látszik a helyi paraszti-nagygazdai hagyományból. A munka nehézsége ellenére azt mondja, hogy *nem sírni kell, hanem cselekedni*.

**Sok mindenen mentem én keresztül életemben:
J. J., mezőgazdasági vállalkozás háttérszereplővel**

J. J. bizonyos szempontból hasonlít Sz. J.-hez, más szempontból különbözik tőle. Mielőtt először találkoztam volna vele, róla is többen mondták, hogy a földjeiket neki adták bérbe, azt is többen mondták, hogy ő dolgozta meg a földjeiket, és őt említették a falu legnagyobb gazdájaként / mezőgazdasági vállalkozójaként. Ebben tehát hasonlít Sz. J.-hez. Viszont gazdaságának a mérete teljesen egyértelműen és jóval meghaladja mind a bonyhai, mind a környékbeli gazdaságok méretét, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy valamikor, még a kilencvenes évek közepén-végén az általa művelt terület meghaladta az 1200 hektárt. Ez holdra átszámítva több mint 2000 hold, ami azért is érdekes, mert tudjuk, hogy a gróf birtoka 1910-ben úgy haladta meg a 2500 holdat, hogy volt szinte 1000 hold erdeje (lásd elébb). Viselkedésében mégis semmi hivalkodó. J. J. ráadásul rendkívül kedves ember és igen jó társalgó (az interjú lejegyzése során többször nevetésre fakadtam, mint ahogy az interjú készítésekor is). Az elemző nehezen tudja eldönteni, hogy egy vállalkozóval találkozott-e, vagy csak egy szerencsés nagygazdával, aki mellett egy szintén nagyon rátermett, talpraesett feleség állt mindvégig. J. J. mégis több, fölötté van a szokásos nagygazdai mintának. Háza és a szintén az ő tulajdonába tartozó környező házak és épületek igazi birtokközpontot képeznek: a lakóházukhoz képest átelleni, az egyik telke mögött, fölött futó dűlőútról szemlélve, fényképezve (nem lehet olyan szöveget találni, hogy minden beleférjen) válik igazán nyilvánvalóvá, hogy mekkora is ez a birtokközpont, amelyhez több

lakóépület és gazdasági épület (raktárak, istállók, fészerek, hangárok) is tartozik a falu Leppend fele vezető, magyar utcájának az elején. Ráadásul van még háza máshol is a faluban, hasonlóképpen gazdasági épületei is. Egyetlen fiuk Bukarestben végezte a kémiát, először a faluban házasodott, másodszor a falun kívül talált párt magának, jelenleg Szovátán él második feleségével és második házasságából származó fiával. Fiuk első házasságából származó fia Bonyhán él, lánya Marosvásárhelyen orvostanhallgató, a nagyszülőkkel tartják a kapcsolatot, de a mezőgazdasági munkákba nem kapcsolódnak be. Fiuk vállalkozó, több más mellett fűrészüzemeket működtet Temes megyében, de apjának a mezőgazdasági üzemében is szerepe van.

J. J. 1937-ben született egy Bonyha melletti tanyán. Családjukat viszont a 16. századig vezetik vissza, a családi hagyomány szerint a család egyik őse, egy bábaasszony akkor érkezett Csávásról a grófi udvarba. Kétségtelen, hogy a család neve 18. századi dokumentumokban már felbukkan (MOL P1951 66. irat). A román helytörténeti verziók szerint egyébként ők az egyik család, akiket a falu szász lakosságának bizonyításaként szoktak emlegetni. Ez a családban nem egy különösebben erős családtörténeti szál, ennél sokkal erősebb a gazdálkodó családnak a hagyománya, annak ellenére is, hogy a J. család a falu egyik köztisztelőben álló családja – a kántálók a papot követően, és még mielőtt utcákra szétválhának, őket kántálják meg, és a román kántálók is rendszeresen útba ejtik a központban álló házukat –, és a változások után viszonylag szoros viszony alakult ki köztük és a grófi család leszármazottja, B. F. között. Apja a birtokot, a tanyát, ahol J. J. született, a Hirsch családtól vásárolta, akik szintén feltűnnek a 19. század végén mint bonyhai birtokosok.¹⁴³ A birtok negyvenegy holdból állt, és tartozott hozzá három holdnyi gyümölcsös és szőlő, így bonyhai viszonylatban nagy birtoknak számított. A birtok mérete miatt J. J. apja kuláklírára is került, *aztán hurcolták s nehéz időket élt szegény*. Mivel nem akartak beállni a kollektívbe, el kellett viselniük a hatalom visszaéléseit, olyanra is emlékeznek, hogy egy évben négyszer is ki kellett fizetniük az adót, emiatt az egész családnak erőfeszítéseket kellett tennie, hogy átvészeljék a nehéz időket. Ugyanakkor J. J. felesége ebben az időszakban is megtalálta a lehetőségét, hogy általa kezelt termékekkel kereskedve családjának (és különösen fiának) előteremtse a kívánt javakat. A kollektív gazdaságba csak az utolsó körben álltak be, amikor már muszáj volt, és akkor is arra törekedtek, hogy ne egyszerű, normázott munkások legyenek. Feleségével, akivel 1957-ben keltek egybe, dolgoztak a kollektív gazdaság dinynyésében: mivel nekik a kollektivizálást megelőzően a tanyán is volt dinnyésük, a vezetés őket jelölte ki, hogy az újonnan létesített ágazatban dolgozzanak. Öt évig dolgoztak a dinnyésben, ami addig volt sikeres, amíg a kollektív gazdaság minden évben friss földet tudott biztosítani. Azt követően uborkát termesztettek ötszáz darab, egyenként egy négyzetméteres melegágyban (melegházak akkor még nem voltak). Mindkét időszakra úgy emlékeznek vissza, mint ami nehéz volt – a dinnyék összehordása az öthektáros területen, vagy a melegágyak öntözése naponta úgy, hogy mindegyik melegágyra egy vödör víznek kellett jutnia –, de

143 Minden bizonnyal azonosak azzal a Hirsch Jakabbal (vagy leszármazottaival), aki az 1910-es statisztikában száz hold fölötti birtokkal szerepel, illetve akinek a neve más forrásokban is felbukkan (lásd az előbbi fejezetben).

szép is, és számukra sok elégtételt jelentett. A dinnye jól termett, uborkából sokat sikerült első osztályút termelniük, amit aztán külföldre is vittek. Ekkori életüknek egyik nagyon kedves emléke és büszkeségük forrása, hogy a német felvásárlók három egymást követő évben is jelentős összeget – *ötezer lej, akkor nagy pénz volt, az három jó tehénnek volt az ára* – küldtek nekik prémiumként. De az anyagi szerencséjüket mégis a kollektív kertészetében kovácsolták: ezt a kertészetet a kollektív gazdaság akkori elnöke is sikertörténetként emlegeti, és így él J. J. és felesége emlékezetében is. A kertészetet a valamikori grófi birtok mellett található területen indították (ahol egyébként a szőlőiskolát is működtették a telepítések idején), egy olyan területen, amit Bulgárkertekként (is) ismernek a faluban, és ez valószínűsíti, hogy a gróf kertészei bolgárkertészek lehettek.¹⁴⁴ A kollektív gazdaság ezen a területen a korabeli viszonyokhoz képest jól felszerelt melegházrendszerrel alakított ki fűtéssel és motoros öntözési rendszerrel. A volt téészelnök és J. J.-ék beszámolója egybevág abban a tekintetben (csak a megfogalmazás különbözik), hogy a kollektív gazdaság folyamatos likviditási gondjaira a kertészet jelentette a megoldást. Az általános romániai gyakorlattól eltérően (vö. Oláh 2004b), és hasonlóan a magyarországi gyakorlathoz (vö. Szelényi 1992), a kertészet a kollektív gazdaság mellett kiszervezett ágazatként működött: a kollektív biztosította a területet, a melegházat, de a munkát nekik kellett megszervezniük, ők fogadtak munkásokat, vagy ők végezték a munkát, ők fizették az üzemanyagot, és ők is árusították a terményt mind a helybéli zöldséges boltban (Aprozar), mind pedig a közeli vagy a távolabbi piacokon. A profiton negyven-hatvan százalékos arányban osztoztak a kollektív gazdasággal, és a nekik maradó negyven százalék jelentette az ő bevételeiket. A későbbi elindulásukhoz való tőkét minden bizonnyal ebben az időben szerezték, és ebben a központilag tervezett, irányított és túllellenőrzött rendszerben tudott kibontakozni először igazán J. J. találékonysága, talpraesettsége: noha elmondása szerint harminchárom alkalommal tartóztatták le, minden helyzetben kivágta magát, mint ahogy ügyesen lavírozott a túlkapasokra is hajlamos helyi milicisták és egyéb ellenőrök között is. A kertészet sikerességét mutatja, hogy azt – ellentétben az addig általuk működtetett ágazatokkal – több mint tíz évig, egészen a rendszerváltásig fenntartotta a kollektív.

A személyes tapasztalati horizontját az is tágította, hogy miután fia sikeresen felvételizett a bukaresti egyetemre – *Ceau időbe, elképzeli, hogy bément a kémia-ra. S egyes-egyedül volt magyar...* –, minden hónapban vagy egyedül, vagy a feleségével leutaztak hozzá, ő pedig hét éven keresztül rendszeresen részt vett a Bukaresti Nemzetközi Vásáron, ami az akkori körülmények között (a média beszúrtítása) a világra való rálátásnak egy fontos helyszíne lehetett: *Külföldi pavilonok voltak, s abban a Ceaușescu idejében nagy dolog volt, vetítették, hogy hogy menyen a mezőgazdaság Franciaországban, Olaszországban...* A bukaresti utak, a vásár látogatása, a piacozás mintegy kiágyazták a bonyhai kontextusból, ami akkoriban egy falusi kollektivistának a horizontját jelenthette. A rendszerváltáskor az indulásukat ez a kezdő tőke, az örökölt és ekkor visszakapott földek, a kertészetben és az árusítások, illetve az utazások idején kialakult kapcsolatok és nem mellékesen

144 Így ha nem is közvetlenül, de a bolgárkertészek hatottak a bonyhai kollektív gazdaságra is és a későbbi kertkultúrára (vö. Boross 1973).

a fia kapcsolati tőkéje mozdíthatta előre. Életük – noha egész életüket Bonyhán élték le, és csak kimozdultak onnan – már a rendszerváltás előtt mozgalmas volt, és nem egy szokványos életpályamodellt követett: noha a kollektív gazdaságban dolgoztak, több ágazatban is kipróbálták magukat, illetve ami még fontosabb, a tervutasításos gazdaságirányítás körülményei között is megtartották az egyéni döntés lehetőségét, a tervezés és a pénzkezelés egyéni irányítását. Sajátos viselkedésükre utal az is, ahogy az első tehenüket vásárolták: unokájuk nagyon szerette a teheneket, ezért J. J. felesége egy rakomány gabonával elment a dicső-szentmártoni vásárba, és vett egyet neki, amire aztán a férfiak, J. J. és fia azzal válaszoltak, hogy vettek még hármat. A kezdeményezőkézség, a pénzkezelésnek a családi hagyománya a rendszerváltáskor igen fontosnak bizonyult. J. J. a fordulat után rögtön kezdeményezett, földeket bérelt, vásárolt, gépeket szerzett be távolabbról és helyben, és elindított egy nagygazdaságot, aminek abban az időben az egyik fő pillére a szolgáltatás volt: mivel a mezőgazdasági gépállomás feloszlott, a környéken mindenkinek ő aratott, a felesége pedig közben a piacokat járta a gabonával. A pénzt a felesége kezelte, ő döntött arról is, hogy a kilencvenes évek egyik legnagyobb pénzügyi csalásának bizonyult piramisjátékába, a kolozsvári Caritasba (vö. Magyar-Vincze–Feischmidt 1994, Verdery 1995) pénzt tettek be, amit aztán – több más bonyhai és környékbeli, jobban szituált és kezdeményező családdhoz hasonlóan – el is veszítettek. A történetekre ezzel együtt nevetve emlékeznek vissza, noha ez egy olyan eseménysor volt, amely kapcsán újfent levonták a következtetést, hogy a kisember kárán a hatalom birtokosai gazdagodtak meg.

Üzemükben – amíg a gabonát viszonylag jó áron tudták eladni – a növénytermesztésnek volt nagyobb jelentősége, de állatokat is mindig tartottak. Volt negyven tehenük is, de azokat eladták, megszabadultak tőlük, ahogy J. J. fogalmaz, mivel túl idősnek érezték magukat ahhoz, hogy gondolják a teheneket. Ekkora számú tehenállománnyal viszont teljesen egyértelműen a külső piacba integrálódtak, nem csak a tejbegyűjtőbe vittek tejet, hanem sajtot is készítettek, bérelt asztaluk volt a megyesi piacon, és ott árusították. A tehenek eladása hasonló volt ahhoz, ahogy az elsőt vették, hisz ebben sem az óvatosan kalkuláló, a kockázatot kerülő paraszti mintát követték: egy szinte ismeretlen embernek adták el a teheneket, aki aztán csak jóval később fizette ki az értük kért összeget. Az állattartó ágazatra jelenleg egyrészt az önellátó viselkedés, másrészt a külső piaci integráció jellemző, és e két ágazat egészen világosan elkülönül egymástól: egyrészt juhokat és baromfikat tartanak, másrészt pedig mangalicákat. Noha juha több tíz van, és szárnyasokat is száz fölött tartanak, ezek inkább illeszkednek az egyébként a munkásokkal együtt viszonylag nagy háztartásgazdaság fenntartásába, mint a külső piaci integrációba. Mangalicát viszont háromszáz¹⁴⁵ körül tartanak, ami egyértelműen a külső piaci integrációnak a része. A mangalica sem a falura, sem a környékre nem jellemző, J. J. fia biztatására tartja, és az ő kapcsolatait felhasználva adja el a sertéseket. A mangalicatartás mögül ugyanakkor hiányoznak azok az ideológiai tartalmak, amelyek egyébként – például Magyarországon – jelen vannak a szabadon tartott és egészségesebb húsúnak vélt

145 Mivel ez egy egészen új ágazat a gazdaságában, a 2010 végén készített mezőgazdasági statisztikában nem jelenik meg.

sertésfajta tartásában. Hogy mennyire nem volt előre tervezett a mangalica tartása és mennyire nem játszottak szerepet ebben a választásban a reformgazdálkodás és zöld gondolkodás szempontjai, azt az is mutatja, hogy miután elkezdték tartani, azt követően kezdtek tájékozódni, hogy mi is a mangalica és hogyan kell tartani őket. Számukra egy másfajta sertés, de sertés, aminek a nagy tételben történő eladásáról végül a fia gondoskodik.

J. J. a kilencvenes évek végén 1232 hektár földön gazdálkodott, aminek jó része szántó volt. Csak Jövedicsen, a valamikori szász, ma fele-fele arányban románok és cigányok lakta faluban nyolcszáz hektárt bérelt, a többit pedig Lependen és Bonyhán, illetve volt saját földje is. A gazdaságának a húzóágazata a gabona volt, ehhez teljes felszereléssel rendelkezett, traktorai és a kiegészítő eszközök mellett kombájnjai voltak és volt egy kamionja is, amivel a piacokra jártak. Azonban a gabona árának az esésével, az üzemanyag és a vegyszerek árának emelkedésével, a konkurencia és a piaci nyomás növekedésével csökkenteni kezdte a gazdaságát, *kicsidenként visszaadogattam az embereknek, csak az enyémmel maradtam*. A földeket igyekezett olyankor visszaadni, amikor lejárt a szerződése, de épp a jövedicsi nyolcszáz hektárral, amit a helyi társastól egyben bérelt, meggyűlt a baja, hisz vissza akarta adni, de a szerződése még nem járt le. Ekkor egy román ismerőse húzta ki a csávából, akivel előre megegyeztek, hogy a magyar kártyára játszanak rá, és mintegy elkergetik a faluból, és közben az ismerőse felajánlja, hogy átveszi a szerződést. A szűkítés sem volt tehát fordulatoktól mentes. Jelenleg 152 hektáron gazdálkodik, ebben a domináns kultúrák a kukorica, borsó és lucerna, ez utóbbi kettő kifejezetten takarmányként a mangalicáknak. Mind az ezer hektárt meghaladó időszakban, mind a jelenben a gazdaságukban a dominánsan külső piaci integráció jelentette a fő viselkedési modellt, és nemcsak az eladások, hanem a vásárlások szintjén is. Miközben tonnaszámra adták el a gabonát, aközben tonnaszámra vásárolták az üzemanyagot, a műtrágyát és a gyomirtót, és ez – noha nyilván, arányaiban csökkenve – ma is jellemző. A területalapú támogatásokból legutóbb J. J. hetvenezer lejt kapott, és bár azt mondja, hogy ezzel csak a szántás költségeit tudta fedezni, a többi költséget pedig a fia *szubvencionálta*, egy olyan faluban, ahol családok sora él havi néhány száz lejből (szociális segély és gyerekpénz), ez mégiscsak jelentős összeg, és mutatja a falusi társadalom rétegzettségét. Hisz ráadásul a termést ő eladja, vagy az állataival eteti fel, amelyeket majd szintén elad, tehát ebből is bevétele származik.

A gazdaság méretéhez képest a bemutatott gazdaságok közül az övük a munkaerőben legszegényebb, hisz gyakorlatilag ketten vannak feleségével, ráadásul mindketten idősek is. S noha gépeik is vannak, külső munkaerő felvétele nélkül nem tudják megoldani a gazdaság működtetését. A gazdaság folyamatosan foglalkoztat négy-hat embert, de az éppen sorra kerülő munkáktól függően ennél sokkal többet is: egy késő tavaszi délutánon körülbelül húsz ember után mosogattott és hordta be az edényeket két asszony. Mindeközben folyamatosan panaszkodnak a helyi munkaerő-piaci viszonyokra, a munkások megbízhatatlanságára, az általuk kért feltételekre. Mindezekkel együtt gazdaságuk nem csak a külső piacba ágyazódik: egy sajátos, a patrónus–kliens viszonyokra jellemző kapcsolatrendszer keretében helyi cigány, de számukra hitelképes közvetítőknak vágni való dísznót és egyéb élelmiszert adnak hitelre, akik azt szintén hitelre

szétoosztják a többi, szegényebb cigánynak, és akkor adják meg az árát, amikor behajtják a végfelhasználóktól az árát.

Sz. J.-vel szemben J. J. – koránál fogva – sokkal inkább benne él a helyi kontextusban, számára az elmúlt rendszerek sokkal több jelentést hordoznak, mint Sz. J.-nek. Feleségével megérték már több hanyatlást és felemelkedést, több politikai rendszert, ismerték a zsidókat, akiket aztán elhurcoltak, ismertek szászokat, akiket eladtak, lavíroztak hatalmaskodó milicisták között, fialtatták és elvesztették a pénzüket a piramisjátékban, szemtanúi annak, hogy a külföldiek vásárolják a földeket, miközben a falusi lakosság elszegényedik, és külföldre megy dolgozni. Idős emberek. J. J.-nek kétszer infarktusa is volt, jó kedélyét azonban ez sem szegte, az orvossal a diéta fölötti alkudozását is inkább anekdotikusan meséli. Elmondható, hogy alapélményük az elromlott világ: *olyan gyönyörű teheneink voltak*, mondja a felesége, és ebben benne van minden, amit ők a mezőgazdaságról gondolnak. A gazdálkodás a habitusuk része: *mezőn születtem, mikor jön a tavasz, s kezd szólni a kukukk s a pacsirta, ha megkötnének láncsal, akkor se tudnék itthon ülni*, ezért is nehéz eldönteni, hogy nagyparaszti vagy vállalkozói mintával állunk-e szemben. Mindenesetre J. J. széles látókörű, a maga nemében világlátott ember, a nagypolitikai történések (hidegháború, rendszerváltások, nyugat-kelet viszony, világválság), a nagyobb kontextusok felől értelmezi a mezőgazdaságot és a saját helyzetüket. Tervezni viszont nem terveznek: túl idősek, a családban pedig nincs egyelőre senki, akinek a gazdaság továbbvitelét átadhatnák.

*

Öt példát láthattunk a fentiekben a *kicsitől* a *nagyig*. Ezeket a gazdaságokat sok minden elválasztja egymástól a mérettől kezdve a domináns viselkedésig, ugyanakkor az is világosan kiderülhetett, hogy tiszta viselkedési minta nincs: adott ágazaton belül mindegyik család önellátó lehet, és más ágazatokban eladhat. Az önellátás érvényes a legnagyobbra, míg a piaci integráció (még ha részleges és helyi is) érvényes a legkisebbre is. D. A. kukoricát, lisztet, babot, tojást ad el a helyi piacon, B. I. 3 tejet és gabonát a helyi piacon és a külső piacon is, Gy. J. tejet ad el főként a külső piacon (de kereskedett állatokkal is), Sz. J. a külső piaci integrációnak a tejautomatán keresztül az alternatív formáját is megtalálta, J. J. pedig egy reformterméssel lép be a konvencionális külső piacra. Mindeközben a saját háztartásukat mindannyian igyekeznek ellátni. A külső piactól való függés a vásárlási oldalon annál nagyobb, minél nagyobb a gazdaság mérete: az üzemanyag, a vegyszerek, a vetőmagok és a szaporítóanyagok beszerzése a nagyok esetén hangsúlyosan a külső piaci integrációt feltételezi. A helyi gazdasági adaptációban a dominánsan külső piaci integrációnak van meghatározó szerepe. Munkaerőben – D. A., egyébként atipikus gazdaságát kivéve – mindegyik gazdaság szegény, és egyik sem tudja megvalósítani a családi munkaerő, a háztartás és a gazdaság egyensúlyát, ami a paraszti sikeresség egyik feltétele lehetne: egy 19. század végi, sikerei csúcán több mint ezer holdon gazdálkodó, kapitalista tanya gazdaság – amelyik már Bécsbe is tudott szállítani – egyik legfontosabb erőforrása éppen a szoros nagycsaládi együttműködés volt (vö. Balogh 1980), illetve a szomszédos Héderfáján is a nagycsaládi együttműködés biztosította a családok sikerét (Peti 2004a, 2006). D. A. gazdaságában munkaerő-felesleg, a többi háztartásban munkaerőigény van, olyan körülmények között, amikor a külső

körülmények hatására a helyi munkaerőpiac gyökeresen átalakult. A munkaerőre viszont a felvevőképességgel rendelkező gazdaságok csak helyben vannak vonzással, máshonnan nem tudnak felszippantani.

Érdeemesnek tartom még kiemelni azt, hogy az egyik fő észrevételem szempontjából, miszerint a vidék mai agráréletét a valamikori agrárelit uralja, Bonyha a bemutatott példák alapján kivételnek tekinthető. Az agrárelitnek Bonyhán is sikerült átmentenie a pozícióit és többnyire mezőgazdasági vállalkozásokat is működtetnek, de ezek mind románok, magyar nincs közöttük (illetve az alpolgármester, de ő nem Bonyhán lakik). Az itt bemutatott példák tehát azért is érdekesekek, mert a gazdák az agrárium vezető pozícióin kívülről érkeztek. Az egyetlen kivétel talán J. J., akinek formális vezető pozíciója nem volt ugyan, de a térsz egyik legfontosabb ágazatát irányította, így esetében, ha pozícióátmentésről nem is, de tőkeátmentésről beszélhetünk. Mindegyik gazdaságban alaptapasztalat a bizonytalanság, többféle értelemben: D. A. esetében ez egy alapvető létbizonytalanság, amire még ráerősít a háza és a földtulajdona tisztázatlan helyzete. Más esetekben a bizonytalanság a körülményekből, az agrárpolitikák hiányából, az átalakuló falu demográfiai és etnikai szerkezetéből fakad. És végül a bizonytalanság jelen van ezekben a gazdaságokban azért is, mert a folytatás mindegyik esetben kérdéses: a bemutatott családokon belül a jelen körülményeket figyelembe véve nem fogják átvenni a családtagok a gazdaság működtetését.

Etnikai gazdaság helyi és nem helyi szereplőkkel

Az e fejezetbe foglalt elemzésekből, a gazdákkal folytatott beszélgetésekből és a helyi elit, az adminisztrációban dolgozók véleményéből úgy tűnik, hogy a gazdaság etnikai beágyazottságáról Bonyhán, a községben, de a környéken is csak korlátozott értelemben lehet beszélni. A gyakorlatok tehát azt mutatják, hogy a gazdasági környezet nem tesz különbséget románok és magyarok között, ugyanakkor a beszélgetésekből valami olyasmi is kiszűrhető, mintha a normák szintjén a magyarok részéről lenne egy elvárás az etnikai gazdaság fenntartására. Hasonlóról a románok – érthető okokból, hisz egy magyar kutatóval beszélgettek – nem számoltak be, aminek az eltérő etnikai háttér mellett az egyes gazdaságok bemutatását bevezető részben említett jelöletlen etnicitás is oka lehet. Azt, hogy csak a magyarok részéről lehetett valami ilyen elvárást tapasztalni, összefüggésbe hozom azzal is, hogy a szórványlétből fakadó gondolkodást a helyi magyarok összekötik a peremlét gazdasági helyzetének a magyarázatával, és ebben a normatív diskurzusban valójában a csoportthatárok védelmét valósítják meg. Ebben a diskurzusban létezik egy képzelet a magyar vagyonnak, létezik egy normatív elképzelés a magyar vagyon és magyar gazdasági érdekek védelméről, de ezeket az elképzeléseket a gyakorlatok nem egy esetben felülírják. A magyar gazdák gazdasági tranzakcióiban a partnerek nem egy esetben románok, még arra is volt példa, hogy magyar gazda azt mondta, hogy még jobban tudott egyezni a románokkal, mint a magyarokkal, mert a kapcsolatokat nem terhelték meg a magyar közösségen belül kialakult pozitív vagy negatív szimbolikus tőkék, illetve az

etnikai közösségen belüli gazdasági felemelkedésnek a szimbolikus (nyelvi) vagy gyakorlati fékezése. *A románok között voltam, sokkal jobban éreztem magamat, mint a magyarok között. A magyar ember a legirigyebb egymásra* (J. J.). A helyzetet egy kicsit hasonlónak ítélem a vegyes házasságok körül kialakult gyakorlathoz: ugyan a megítélés szintjén és hipotetikusán, elképzelt esetekre vonatkoztatva nem teljesen elfogadott, ennek ellenére a gyakorlatban több esetben találkozni vele úgy, hogy ezek a tényleges esetek legtöbbször már szinte teljesen elfogadottak. A román és a magyar helyi kisvilágok sokkal összefonódottabbak annál, mintsem ezeket a normatív véleményeket a gyakorlatban is fent lehetne tartani. Ez pedig még csak azt sem jelenti, hogy nincsenek etnikai ellentétek. Vannak, de azok más helyzetekben, más síkon nyilvánulnak meg. Az összefonódás megmutatkozik nyelvi értelemben, megmutatkozik a helyi világok működtetése szintjén (lakodalmakban, családi eseményeken való kölcsönös részvétel), megmutatkozik a gazdasági gyakorlatokban. Ezért is érthető a Nyárád mentéről, tömb magyar vidékről érkező tiszteletes megütközése, amikor első találkozásunk alkalmával erre terelődött a szó: mint mondta, nagyon furcsának találta, hogy a helyi magyarok és románok – különösen az együtt szórakozó fiatalok esetén – mennyire nyitottak egymás fele. Azt egyébként magam is furcsállottam, hogy a magyar nyelvű református nyári iskolába román gyerek is járt. Ha az etnikai határok védelme és az etnikai gazdaság határainak kialakítása magyar–román viszonylatban csak diszkurzív szinten történik meg, ennek épp az ellenkezője igaz cigány és nem cigány vonatkozásban: ebben a kontextusban a magyarok és románok mintha egy etnikai csoportként lépnének fel, hisz értelmezésükben a demográfiai erőforrások cigányok általi monopolizációja egyként jelent veszélyforrást a magyarokra és a románokra is. A cigányok kizárása etnikai és gazdasági síkon egyaránt zajlik. Mint már mondtam, ezért is tartottam indokoltnak a cigányok helyzetét és a hozzájuk való viszonyulást egy külön fejezetben tárgyalni, hisz a magyarokat és a románokat összekapcsoló viszonyrendszerbe a cigányok több ponton nem illeszkednek. A három etnikumot összeköti viszont a fentről lefele szerveződő hatalmi és politikai mező megélése és a ruralitásból fakadó kisemberi diskurzusoknak az éltetése: mindegyik etnikum tagjai és mindegyik társadalmi, gazdasági kategória képviselői – más-más vonatkozásokban – hangot adtak ennek a kisemberélménynek, ami, úgy tűnik, alaptapasztalata ezeknek a falusi embereknek. Ez a kisemberdiskurzus egyébként még a fentebb bemutatott öt példában a legnagyobb gazdák esetén is többször előbukkant. Minden szinten és minden helyzetben fontos szervező eleme a saját helyzetét a külső körülmények kedvezőtlen hatása miatt, a korrupt, igazságtalan, törvényeket betartani nem tudó vagy nem akaró hatalom nyomása alatt kézben tartani nem tudó, a rendszernek kiszolgáltatott mindennapi embernek az élménye. Legyen szó akár a mezőgazdasági termékek felvásárlási, akár a nyersanyagok és élelmiszerek fogyasztói áráról, akár a gyógyszerekről és az egészségügyi ellátásról, akár a nagypolitikai játszmákról, egységes vélemény, hogy a kisembert károsítják meg, és a hatalom birtokosai – *a lapos nyakkendősök luxuskocsikban* – pedig jól járnak.

Ha a helyi gazdálkodás általános feltételeit nézzük és a legfontosabb termelési eszköz, a földtulajdonnak az alakulására tereljük a figyelmünket, akkor azt látjuk, hogy mind a románok, mind a magyarok rendelkeztek és rendelkeznek földtulajdonnal. A 19–20. század fordulójának folyamatai kapcsán mondottakra

visszautalva érdemes ugyanakkor azt is megjegyezni, hogy a földtulajdonhoz való jutásban az államnak nagy szerepe lehetett és volt: a 19. század végén román nagybirtokos a vidéken sem nagyon volt, és még a két világháború között sem találunk ilyeneket. Az agrárreform a magyar nagybirtok felszámolásában és a kisbirtokok megteremtésében játszott közre. Ma a legnagyobb községbeli földtulajdonosok száma etnikailag megegyezik, noha a magyar nagyobb birtokosok összességében nagyobb területet birtokolnak. Az állatállomány birtoklásában sem látni szignifikáns különbségeket, sőt, mit több, a hagyományosan a románokhoz kapcsolt juhtenyésztésben is jelentős a magyar jelenlét. Az állatok létszámának az alakulását kevésbé az etnikai háttér, mint inkább – sok más ok mellett – az elérhető támogatások és a külső piaci integráció befolyásolja.

A volt szocialista országok (vidéki) átmenetének a vizsgálatában fontos kérdés a szocialista vagyonhoz való hozzáférés, a tudástőkék és a kapcsolatok átmentése (Kuczi 1996). A vidéki átmenetben – mivel a szocializmus idején a vidék mezőgazdaságába masszív befektetések történtek, illetve a szászok miatt több állami gazdaság is működött – kulcsszerepet játszottak a valamikori adminisztratív-gazdasági elit tagjai: a volt téeszelnökök, agrár- és zoomérnökök, könyvelők, közigazdászok, állami gazdaságok igazgatói, állatorvosok, mindenféle szakértők. A vidék agrárelitjében szép számmal voltak jelen magyarok is, akik szintén hozzáférhettek ezekhez a tőkékhöz, illetve hozták a kapcsolataikat, a tudásukat. Ezek az emberek ráadásul a román agrárelittel szintén több ponton összefonódtak még a szocializmus idején, és ezeket a kapcsolatokat többé-kevésbé szintén átmentették. A vidék agráriumában ezek a valamikori vezetők ma domináns szerepet játszanak, és jelen vannak közöttük a magyarok is: Bonyha község román polgármestere, J. I., állatorvos volt, ma mezőgazdasági vállalkozó is; a magyar alpolgármester, V. I., agrármérnök volt, ma szintén mezőgazdasági vállalkozó is.

A vidéki gazdaság, a mezőgazdaság alakulását a fentiek mellett a mai, helyi és legfőképpen megyei politikai és adminisztratív viszonyok is meghatározzák. Bonyha és vidéke a mai Maros megyében található. A megye lakosságának mintegy fele román, a másik fele magyar és cigány,¹⁴⁶ így a megyén belül a magyarok politikai képviselője erőteljesnek volt mondható egészen a legutóbbi, 2012-es választásokig. Azt megelőzően két cikluson keresztül is az RMDSZ szerezte meg a megye tanácselnöki tisztségét. A megyei és a községbeli paritásos hatalommegosztás (ami kiegészül azzal, hogy több környékbeli községnek magyar a polgármestere), a román–magyar etnikai arányokban mutatkozó egyensúlyok a falun belül egy egyensúlydiskurzus kialakulását eredményezték. Ez az egyensúlydiskurzus történetileg visszavetítve is a románokat és a magyarokat egyenlő feleknek láttatja. A politikum szintjén ennek alakulásához az is hozzájárul, hogy a falusi politikai hatalmi mező alakulása nem feltétlen az országos politikai vagy etnikai erővonalak irányát követi. A falusi politikai mező kialakulása, miközben kapcsolódik a külső politikai világban zajló eseményekhez, legalább annyira leképezi a falu belső tagolódását, hisz a falusi politikai élet sokszor a személyes viszonyok lecsapódása. A jelöltek is személyesen ismerik egymást és egymás

146 A Népszámlálási Központi Bizottság jelentése a 2011-es népszámlálás előzetes eredményeiről. Forrás: <http://www.recensamanromania.ro/rezultate-2/>. Utolsó letöltés: 2012. július 23.

múltját, a családjaik által felhalmozott szimbolikus tőkét és presztízst (vö. Bourdieu 1978), de ugyanezekre a tudásokra a választóknak is legalább akkora rálátása van. A választók véleménye szerint sokszor még nagyobb: a *tudom én, hogy...* kezdetű mondatok a falusi politikai kampányok (vagy inkább: választást megelőző időszakok, mert a szó szoros értelmében vett kampányról nemigen lehet beszélni) fontos fordulatai, amelyekkel a választók ítélik meg az egyes jelölteket. Minden szavazó is személyesen ismeri tehát a jelölteket vagy legalábbis személyes információja van róla, el tudja helyezni egy helyi jelentésvilágban (a megelőző ciklusban is polgármester volt, az azt megelőző ciklusban volt polgármester, mit tett a régi rendszer idején, nagy kommunista volt, kollektívelnök volt, jóvaló fiatalember stb.) és mérlegelni tudja, hogy ez miért jó vagy nem jó neki. A jelentéseknek és a politikai opcióknak a kialakulásában a patrónus–kliens kapcsolatok is szerepet játszanak (Wolf 1966: 81–89; Hofer 1991a), különösen akkor, amikor a választók között nagy számban vannak jelen társadalmilag és gazdaságilag kiszolgáltatott szavazók. Ezen a szinten viszont a megyei és helyi világok egymásba kapcsolódása jelentésekkel töltődik fel: a helyi politikai viszonyok mérlegelésében a megyei politikai viszonyok nem csak a diskurzusok szintjén vannak jelen, az egységben láttatott megye ebből a szempontból megfogható valósággá válik. Az RMD SZ megyei sikerét vagy sikertelenségét a magyarok – ugyanúgy a patrónus–kliens viszonyok értelmezési keretébe ágyazva, mint ahogy a helyi politikai mező alakulását is – gazdasági kontextusokban értelmezik: a magyar polgármesterek helyi sikerének az egyik kulcsa ebben az értelmezésben a megyei tanácstól érkező pénzek voltak, amelyekhez a magyar tanácselnök személyéből kifolyólag a magyar polgármesterek könnyebben hozzá tudtak férni. Az egyik község magyar polgármesterének a sikereit a személyes rátermettségén túl határozottan erre vezetik vissza: *az onnan megy nyugdíjba, úgy szeretik. Még az N-i románok is rá szavaztak, mert leaszfaltozta az utat nekik.* (F. J.) A pénzhez pedig a helyiek szerint a megyei tanácson keresztül jutott hozzá, vagyis ebben az értelmezésben egy magyar–magyar hálózaton keresztül. Ezért is róják fel ezekben a politikai értelmezésekben a megyei RMD SZ-elit felelőtlen viselkedését: egyes esetekben a helyi magyar jelöltek kudarcát a megyei jelöltek vagy politikusok felelőtlen viselkedésével (például távolmaradás a választási kampány idején) hozzák összefüggésbe. Éppen ezért a megyei tanácselnöki tisztség elvesztését¹⁴⁷ ezekben a falvakban rendkívül aggályosnak tartják, hisz ebben látták azt a szükséges magasabb szintű politikai támogatást, ami a szórványhelyzetben etnikai és gazdasági háttérrel is jelenthetett volna.

A fentiekből is kitűnik, hogy a helyi kisvilágok nagymértékben ki vannak téve a külső hatásoknak mind a gyakorlatban, mint a tudások létrejöttének, az egyes helyzetek értelmezésének a szintjén. Ezekben a kisvilágokban gazdasági szempontból a helyi tulajdonviszonyok, az egyes szereplők háttere és tőkéi, a politikai (patrónus–kliens) viszonyok és a helyi világot az állammal összekötő intézmények és intézményi kapcsolatok játszanak fontos szerepet. A külső viszonyoknak, a politikának és az államnak a szerepét az eddigiekben is igyekeztem

147 2004 és 2008 között RMD SZ-es elnöke volt a megyei tanácsnak. A 2012-es helyhatósági választásokon a Nemzeti Liberális Párt jelöltje nyert négy éves mandátumot.

hangsúlyozni. A bonyhai román és magyar gazdasági viszonyok alakulásában ebből a szempontból – a helyiek által is érzékelt – egyenlőtlenséget tapasztalni: a polgármesteri hivatal 18 alkalmazottjából hárman magyarok, egyvalaki félig magyar, és ezen felül dolgozik még egy cigány etnikumú lány, akit viszont nem a polgármesteri hivatal, hanem egy roma támogatási program fizet.¹⁴⁸ Az egyik magyar gazda azt is mondta, hogy a magyarok mezőgazdaságon belüli dominanciája azzal is összefügg, hogy a románok dolgoznak a hivatalokban, a bankokban stb. Mások meg ugyanebben a kontextusban azt mondták, hogy *mert a románok nem dolgoznak annyit, mint a magyarok, ez az igazság, több a pénzük, mint a magyaroknak.* (L. K.) Miközben tehát úgy tűnik, hogy román és magyar viszonylatban a gazdasági szféra tagolódásának nincsenek etnikai erővonalai, az állami intézményi erőforrás-elosztásban már megfigyelhető egy – a helyi magyarok által legalábbis érzékelt – román dominancia.

Az állam szerepe a helyi közösségek életének alakításában elvitathatatlan: az utóbbi évszázadok nagy társadalmi és gazdasági modernizációs elképzelései – vízrendezések, jobbágyfelszabadítás, út- és vasúthálózat-építés, földosztások stb. –, amelyek a parasztság életére meghatározó hatást gyakoroltak, közvetve vagy közvetlenül az államhoz kapcsolódnak. A táji tagolódás és táji kapcsolatok átrajzolódása, az új regionális központok kialakulása szintén a modernizáló államhoz köthetők (Andrásfalvy 1980; Fejős 2002). Az állam és a helyi közösségek kapcsolata az antropológiában is, és különösen a politikai antropológiában fontos kérdés (vö. Lewellen 2003). Van olyan vélemény, amely azt mondja, hogy a parasztság története a hatalom (állam) és a lentiek érdekei összeütközésének és a folyamatos egyeztetésnek a története (Verdery 1983: 338). Az állam – különösen a modern nemzetállam 19. századi megjelenését követően – a rurális életvilágokat is igyekszik különféle eljárásokkal minél inkább átalakítani, saját magához kapcsolni (Weber E. 1976). Az eddigiek is érzékeltették, hogy Bonyha és Kis-Küküllő középső folyása esetében is az elmúlt ötven-száz év, és ezen belül a közelmúlt egyik legfontosabb szereplője az állam volt. Az államnak a szerepe nem korlátozódott egyszerűen az állam iránti lojalitások jogi, nyelvi és kommunikációs megteremtésére (vö. Appadurai 1996: 178–201): a tulajdon és az erőforrás-elosztás egyik legfontosabb szereplője ebben a térségben (is) a 19. században formálódó Román nemzetállam volt,¹⁴⁹ amelynek bár a fellépésével a vizsgált térségben csak a hatalomváltást követően számolhatunk, néhány döntésével radikálisan, közvetlenül és közvetve is megváltoztatta a gazdasági viszonyokat. A legnagyobb horderejű, állam által kezdeményezett folyamatok – miközben a helyi erőforrások új elosztását célozták – némely esetekben az etnikai vonzatokat sem nélkülözték: az 1921-es földreform, az 1945-ös földreform (Bíró 2002; Vincze G. 1996), a szászok törvényen kívül helyezése, vagyonuk elvétele, az idegen telepések szász falvakban történt letelepítése, aztán újra a jogokba való visszahelyezés (Pozsony 2009: 53–54), a kollektivizálás, és végül az 1989 utáni restitúció egyaránt értelmezhető gazdasági és etnikai hatással is rendelkező

148 Feischmidt Margit szováti terepmunkája során ugyanezt tapasztalta: a „faluban a nyolcvanas évek kezdete óta minden állami alkalmazott román.” (Feischmidt 1994: 122)

149 Azt megelőzően ezek az állítások érvényesek a magyar államra is: a 19. században az úrbérendezés, a jobbágyfelszabadítás, a vasúthálózat kialakítása stb. átalakította és meghatározta a vidék arculatát.

folyamatokként. Ezeknek a sorát ma többek közt a szociális segélyek folytatják: Bonyhán ma igen sokaknak a szociális segély szinte az egyetlen jövedelmi forrása, és mivel a kedvezményezettnek nagy többsége cigány, a szociális segélyről erőteljesen etnicizált diskurzusokban beszélnek. Az állami beavatkozás másik – ez esetben rejtettebb etnikai hatásokkal rendelkező –, de szintén meghatározó formája az APIA által kezelt alapok folyósítása. Noha ez utóbbinak az etnikai vonzata nem nyilvánvaló, közvetetten mégis hozzájárul az etnikai határok újratermeléséhez: csak azok juthatnak hozzá, akiknek mezőgazdasági termelőeszközeik vannak, és miközben a társadalmi differenciálódásban emiatt megnő a szerepe, aközben a tulajdonlásból kizárt etnikum, a cigányság további kizárását is erősíti.

Mindezek kapcsán fel kell vetnünk egy, a helyi kisvilágok és az állam összekapcsoltságára, a köztük felállítható párhuzamra és az állam szerepére vonatkozó kérdést: mennyiben lehet a helyi gazdasági szférára hatása annak, ha a községháza szerkezetében az államon belüli etnikai arányok köszönnek vissza, és ezzel a helyi kisebbség defavorizált helyzetbe kerül. Az uralkodó elméletek szerint az állampolgárait egyenlően kezelő állam minél nagyobb beavatkozása következtében az eredeti kötődések (amelyeknek kulturális, társadalmi, de gazdasági hozadéka is van) ereje csökken. Az állampolgárság és az állam iránti közvetlen lojalitás – legalábbis az állam által létrehozott normativitás szemszögéből – megelőz minden más kötődést (Appadurai 1996: 189–190). De kérdés, hogy mi történik akkor, ha az állam az államot alkotó többségi nemzet tagjait valamilyen módon (akarva, akaratlanul) favorizálja, vagy nem tesz semmit azért, hogy a kisebbségek defavorizált helyzetét csökkentse: Tánczos Vilmos egy nagy ívű, székellyföldi, tehát többségében magyarok lakta régiót átfogó elemzésében ennek kapcsán egyenesen kettős hatalmi szerkezet kiépüléséről beszél: az állam központi intézményei az 1989-es változásokat követően még inkább megerősödtek román jellegükben, miközben létrejött egy (alulról is szerveződő) magyar hatalmi szféra is (lásd Tánczos 1998). Ez egybecseng az etnikai konfliktusok és etnopolitikai viszonyok szakirodalmának egyes állításaival is (Salat 2001: 57), miszerint a defavorizáltság, a pályamodellek korlátozása szegregációhoz vezet, amelynek keretében a kisebbségnek érdekében áll kialakítani azt a kommunikációs és gazdasági környezetet, amelyen belül a pályamodellek már nem korlátozottak. Egy lokális, multietnikus közösségben élő, helyi kisvilágba ágyazott gazdasági szereplőnek ilyesfajta megoldásokra aligha van lehetősége. Egyrészt, mert elgondolhatatlan a dolog, másrészt mert gyakorlatilag is kivitelezhetetlen, és harmadrészt mert a különböző etnikai közösségek tagjai nagymértékben össze vannak kapcsolva egymással: a magyar gazdasági szféra helyi létrehozása válaszul az állam által uralt adminisztratív terület többségi monopóliumára nem egy fenntartható stratégia. A fentebbi öt példa is azt mutatja, hogy mind a helyi piaci integrációban (és ebben még talán kevésbé), mind a külső piaci integrációban a más etnikumú (vagy nem jelölt etnikumú) féllel való együttműködés, partneri viszony természetes része a gazdasági folyamatnak. Legalábbis csak helyileg egy ilyen etnikailag beágyazott gazdasági hálózat nem hozható létre. A dominánsan külső piaci integráció fontosságát már többször hangsúlyoztam, ezen az integrációs szinten belül pedig jelen vannak a román gazdasági szereplők is. Ráadásul senki nem mondta azok közül, akikkel beszélgettem, hogy magyarsága miatt hátrányt szenvedett volna. Ha működnek, ezek az etnikai mechanizmusok rejtettebben strukturálják a társadalmat és a gazdaságot.

Átalakuló ruralitás a város–falú viszony és az új vidékiség kontextusában¹⁵⁰

Az európai – és ezen belül a kelet-európai – vidék folyamatos átalakulásban van, ezt az eddigiekben is hangsúlyoztam. Erdélyre ez azért is vonatkozik fokozottan, mert a romániai (és általában kelet-európai) körülmények között a vidéknek, a falunak, a falusi népességnek (és különösen a parasztságnak) súlyánál és számarányánál is fogva sajátos szerepe volt és van mind a mai napig. Éppen ezért ebben az alfejezetben érdemes kitérni arra, hogy a ruralitás átalakulásának új európai kontextusában, amikor a falvak helyzetének alakításában számot kell vetnünk a nem falun lakók elképzeléseivel és elvárásaival, a bonyhai és környékbeli gazdák milyen adaptív stratégiákat alkalmaznak. Az eddigiekben többször mondtam azt, hogy a helyi világok befolyásolásában az állam szerepét mindenképp az első helyek között kell látnunk. De ugyancsak az első helyek között kell látnunk azokat az új elvárásokat és elképzeléseket is, amelyeket a falvakkal és a ruralitással szemben ma a nem falusiak kialakítanak: ezeknek az elképzeléseknek a vidéki térségek lakói is egyre inkább tudatában vannak, és valahogy – még ha sokszor csak diszkurzív szinten is – kénytelenek viszonyulni hozzá. A vidéki térségek gazdasági adaptációjában – az állam, a politikusok stb. és az eddig felsorolt szerepek mellett – ezekkel a külső szereplőkkel is számolnunk kell, hiszen mint láttuk, a külső integráció az egyik feltétele a gazdasági sikernek.

A ruralitás – amint azt a szakirodalom is többször megjegyzi – a társadalomtudományok igen vitatott fogalma (Cloke et al.; 1994, Pratt 1996). Vitatott fogalom, mivel olyan további jelenségekhez kapcsolható, mint a közösség, természet, mezőgazdaság, környezet, organicitás és autenticitás (és a sor folytatható), amelyek további ellentmondásokat hordoznak. Másodszor azért vitatott fogalom, mert legtöbbször a várossal állítják szembe vagy azzal hasonlítják össze. Harmadszor azért ellentmondásos és vitatott fogalom, mert továbbra is kérdés, hogy a ruralitás hogyan kapcsolódik a globális struktúrákhoz, a turizmushoz és az átalakuló gazdasági világhoz. És végül azért is vitatott fogalom, mert nagyon sok esetben túlpolitizálttá, a politikai diskurzusok részévé válik. A politikai rendszer és a közvélemény is kialakít egy képet a faluról, a ruralitásról, amelyek aztán visszatükröződnek a szó legszélesebb értelmében vett ‘vidékpolitikákban’ és az azokból levezethető mindennapi gyakorlatokban. Ezek a vidékpolitikák, akaratlan részévé válnak a helyi emberek életének. A vidékiség fogalma különösen Kelet-Európában mutatja a túlpolitizáltság jeleit, hisz itt a vidéki népesség aránya még igen magas, következésképp a szavazók nagy hányada falun él (akik, mint a legutóbbi választások is mutatják, általában könnyebben mozgósíthatók). Románia népességének szinte fele még mindig falun él, ráadásul a teljes

150 Ehhez a részhez az alap gondolatokat a SIEF 2011-es lisszaboni konferenciáján tartott előadásban fogalmaztam meg. Az előadásnak a továbbgondolt, és ettől a résztől sok mindenben különböző változata meg is jelent. Lásd Szabó Á. Töhötöm: Does the Countryside Still Feed the Country? Producing and Reproducing the Rural in Transylvania. In: Luís Silva, Elisabete Figueiredo (eds.) *Shaping Rural Areas in Europe: Perceptions and Outcomes on the Present and the Future*. GeoJournal Library, vol. 107. 2013. 165–180.

népességnek mintegy negyven százaléka kapcsolódik a mezőgazdasághoz (vö. Kiss D. 2005). Történeti értelemben érdemes megjegyezni, hogy a vidék, a falu (és mind a róla alkotott kép, mind a benne élők) meghatározó szerepet játszott a nemzetépítésben (Boia 2001; Hofer 1991b), a parasztságnak mint a nemzet letéteményesének a képzete az átmenetben is fontos volt (Giordano–Kostova 2002: 71). Ráadásul a (falu) turizmus különféle formái a vidéket mint nemzeti tájat fedezték fel vagy fedezték fel újra: a vidék ebben az értelemben a nemzeti értékek autentikus hordozója. Ennek ellenére Romániában a következetes, a szó szűk értelmében vett vidék- és agrárpolitika mind a mai napig hiányzik, ami csak növeli az ellentmondások sorát. Romániában a város és a falu közötti rés ugyanakkor feltűnően nagy, és mindenféle törekvés ellenére növekvőben van: a felzárkózás – néhány kedvező fejlemény ellenére – várat magára. Ezek a folyamatok pedig különféle ruralitások megjelenéséhez, a vidéki térségek átalakulásához vezettek, nemcsak nálunk, hanem szerte Európában (vö. Murdoch et al. 2003). A falusi népességnek ebből kifolyólag ezekre az összetett, nem egyszer ellentmondásos elvárásokra kell válaszolnia, miközben az aktív szerepe ebben az alkufolyamatban legalábbis megkérdőjelezhető. A vidékiség átalakulóban, és úgy tűnik, leszakadóban van, miközben a falu még mindig döntően a mezőgazdasághoz kapcsolódik – a falusi népesség nyolcvan százaléka van kapcsolatban a mezőgazdasággal (Kiss D. 2005) –, de a vidékiség funkciói és a vele szembeni elvárások alaposan átrendeződtek: az élelmiszer-termelés mint alapfunkció a folyamatos válságszerű helyzetben és globális versenyben gyökeresen átalakul, miközben az új funkciókat még nem sikerült világosan körülhatárolni. Ezeket a bizonytalanságokat jól mutatja, hogy miközben a politika szintjén előszeretettel beszélnek ‘farmerekről’ mint a mezőgazdaság önállóan döntő, piaci viszonyok közé ágyazott szereplőiről, aközben a társadalomtudományokban még mindig előfordul a ‘paraszt’ kifejezés mint a falusi, mezőgazdaságban érdekelt népességnek a leírására máig érvényes fogalom, ami ha nem is klasszikus értelemben, de pontosításokkal használható (vö. Fox 2011; Szabó Á. T. 2009; Verdery 2003). Mint láttuk a korábbiakban, Bonyhán mintegy hat-hét gazdát lehetne farmernek nevezni, de a bemutatott esetek is aláhúzzák azt, hogy még ezekben az esetekben is megjelenik az önellátó viselkedés és a helyi piaci, részleges integráció, valamint a paraszti mintáknak a követezése. A többi gazdaság nincs jelen rendszeresen a piacon, ha megjelennek, akkor a fölösleget adják el (tejből, gabonából, kukoricából stb.) a helyi piacon. Egyébként a jelenlétük a piacon a vásárlásra korlátozódik, ami egyben egyenlőtlenséget is jelent.

Az egyenlőtlenséget tovább fokozza, hogy a ruralitás és a hozzá kapcsolódó elvárások átalakulása folyamatában olyan normatív képek alakulnak ki a faluval kapcsolatban, amelyeknek a befolyásolására a falusiaknak alig van lehetőségük, így sokszor úgy kell valamilyen válasszal előállniuk, hogy nem is tudják pontosan, mire is válaszolnak, vagy mit utasítanak el. Az alábbiakban az európai ruralitások átalakulása nyomán a falut, a falu–város viszonyt – de ezen belül továbbra is a tájhoz, a mezőgazdasági termeléshez kapcsolódó – újonnan formáló vagy formálni kívánó néhány, domináns – az analízis szintjén szétválasztott, de a valós életben egymással szorosan összefonódó – folyamatra térek ki, és bemutatom, hogy Bonyhán és környékén ezek mennyiben vannak jelen, és esetleg milyen válaszok születtek rájuk.

Új rezsimek, új elvárások és a támogatásalapú mezőgazdaság

Az utóbbi években az Európai Unió a vidéki térségekben is az egyik legfontosabb szereplővé vált: ezt valójában már a csatlakozás előtti intézkedések is előre vetítették, amikor a gazdáknak szembe kellett nézniük azzal, hogy a mezőgazdasági termelésről alkotott európai elképzelések nem mindenben teszik lehetővé az addigi gyakorlatok folytatását (vö. Peti–Szabó 2006). Az EU nem vette figyelembe, hogy a kontinens keleti és nyugati fele különféle fejlődési pályákat járt végig, és hogy a mezőgazdasági népességnek Kelet-Európában teljesen más a helyzete, mint nyugaton. Ezt leginkább a tejgazdasággal lehetne szemléltetni: a munkaerőpiac instabil helyzete, az alacsony fizetések és az önellátó viselkedés kontextusában az egy-két vagy akár két-három tehén tartása és az eladott tej jelentős bevételnek számíthatott egy-egy család költségvetésében. Az ezért járó pénznek a bankszámlákra való átutalása és a gazdák kényszerítése, hogy bankkártyán vegyék fel a pénzt, csak az egyik, inkább ironikus, mintsem tragikus oldala a dolognak (vö. Peti 2004b), holott tudható volt, hogy ez többletköltséget jelent a falusiaknak. Ennél problémásabb viszont, hogy az új EU-s szabályok marginalizálták a tejgazdaságban a kistermelést: az új istállók, a fejőgépek, a hűtőberendezések csak keveseknek érhetőek el. Ez is az egyik oka annak, hogy Bonyhán az utóbbi években sokan felhagytak a fejőstehenek tartásával. Az EU ugyanakkor más szinten is jelen van a tejgazdaságban: Sz. J. a háza mögötti kertben nyitott (de egyébként modern, a fajtehenek igényeinek megfelelő) istállót épített, illetve egy belső, villanypáztorral kerített legelőt alakított ki. A tehenei a reggeli és esti fejés után ide vonulnak vissza, itt éjszakáznak, és innen indulnak a falun kívüli legelőre. Reggelente és este abból a falurészből, amely a kertjére néz, bizony elég jól lehet látni, hallani és érezni a tehének jelenlétét. Több falubeli pedig éppen ezt nehezményezi, valamint azt is, hogy a tehenek az úton vonulnak, és ott nyomokat is hagynak. A nehezményezők az EU-s szabályokra hivatkozva mondják azt, hogy egy rendes, modern faluban ez már tarthatatlan, és hogy a szabályoknak megfelelően Sz. J.-nek – és a többi tehenes gazdának – a falun kívül kellene istállót építenie. Az EU előtt a tehének egy faluban a világ legtermészetesebb jelenségének számítottak, az EU után viszont meghaladottá váltak: a modern falu képébe nem férnek bele.

Az EU-hoz kapcsolódó másik példa a területalapú támogatás (*Single Area Payment Scheme* – SAPS), amit helyben csak APIA-ként emlegetnek. Ez a támogatás valóban jelentős: láthattuk fentebb, hogy J. J. esetében ez az összeg 70 000 lej, ami a falusi jövedelmeket tekintve nem elhanyagolható összeg. Az APIA-s támogatás – miközben valóban segít a mezőgazdaságból élőknek – hasonlóan működik ahhoz, ahogy a tejgazdaságban történt az átalakítás: csak a megfelelő méretű és tőkés gazdaságok tudják használni az előnyeiket. Az SAPS szabályai szerint támogatás akkor igényelhető, ha egy gazdaság földbirtoka meghaladja az egy hektárt, és ezen belül pedig az egyes parcellák szántóföld esetén nagyobbak 0.3 hektárnál, szőlő vagy gyümölcsös esetén pedig 0.1 hektárnál. Ezek nem tűnnek teljesíthetetlen feltételeknek, de tudva azt, hogy az erdélyi földviszonyokat mennyire a szétaprózott birtokstruktúra jellemzi, már komoly aggályok merülhetnek fel. Ha valakinek van, mondjuk, két egyenként negyven áras területe, és még három-negy húsz ár körüli parcellája, az összterület hiába haladja meg az egy hektárt,

nem jogosult a támogatásra. Ez már komoly akadályokat gördít az igénylések elé: a statisztikákból látható, hogy Bonyhán sok az egy hektár alatti birtok is, mint ahogy az adminisztrációban dolgozóktól és a helyiektől származó információkból tudható az is, hogy jellemző a szétaprózott birtokstruktúra is. Ráadásul a polgármesteri hivatal hiába nyújt segítséget a gazdáknak, sokuk esetében a pályázással kapcsolatos papírmunka meghaladja a képességeiket (APIÁ-s napokon ezért nem is lehet szóba állni a hivatal erre kijelölt felelősével, M. S.-sel). A területalapú támogatás tehát egy jó lehetőség – de sokak számára csak lehetőség is marad, holott a támogatás nemcsak szántóföldre, hanem legelőre, kaszálóra és állandó kultúrákra is igényelhető, tehát támogatja a hagyományos kultúrtájak fenntartását, emellett pedig annak jeleként is működik, hogy valaki tényleg tördődik a falusi emberekkel, a mezőgazdaságból élőkkel. Ugyanakkor az is világos, hogy – mint a tejjgazdaságok átalakítása esetében is – a nagygazdaságok kialakulását támogatja. Ráadásul az APIA szabályai bevett gyakorlatokat (mint például a tarlóégetés vagy a száraz vegetáció elégetése) is tiltanak, ugyanakkor a támogatások nem egyszer késnek, vagy kimerült alapokról érkeznek hírek.

A feltételezett spekulációk is megjelentek a támogatás-bizniszben: az alpolgármester becslései szerint 2011-ben a határ fele megműveletlen volt, így nagy vonzóerőt jelentett a potenciális bérlőknek, befektetőknek. Még ebben az évben egy kissé titokzatos német vállalkozó bukkant fel, illetve neki a román társa (az emberek csak a román társsal találkoztak), és elkezdtek kibérelni az emberek földjeit.¹⁵¹ Jelenlétük 2012-ben már teljesen nyilvánvaló volt, mivel a megelőző évben a bevetetlen területek jó részét kukoricával vetették be. A falusiak ugyanakkor azt mondják, hogy csak a támogatások miatt tették, és hogy szántás nélkül vetettek, hogy az esetleges ellenőrzéskor megmutathassák, a föld be van vetve. A támogatást így felveszik, valahol megtermélnék annyi kukoricát, amennyivel az embereket kifizetik, és a pénzt gyakorlatilag zsebre vágják. Ugyanerről a német vállalkozóról egy másik faluban, Küküllőszéplakon viszont azt mondták, hogy nem tudta kifizetni az embereket:

Hát kivette a német, de az embereket ez is átverte. Itt már a negyedik vagy ötödik vállalkozó, aki kijön, volt olasz, s német, az a második német, s ez is átverte nagyon az embereket. Mi volt ebben a lényeg? Az, hogy kibérelte a földeket, s első évben megművelte, szép volt, minden volt, de a termést be kellett adja, mert bérelt gépekkel dolgoztatta, ugye, ki kellett fizetni a munkadíjat, hogy eljöttek ide aratni meg szántani. S a termést azt elvitték, s az embereket nem tudta kifizetni. Na, akkor bizonyos pénzbe megegyeztek, nem tudom, 1 millió valamennyit hogy ad hektárjára, de ott van még mindig, meg sincs szántva.

Az embereket nem csak ez aggasztja: mint korábban már említettem, hangoztatnak abbéli véleményüknek, hogy a törvényhozás a bérlők javára is változhat, és annak ítélik a földet, aki megműveli. A területalapú támogatások és az olcsó földek végül az ezen a környéken nem gyakorolt kapitalista juhtartás

151 A nagyobb gazdák szerint a vállalkozásnak több ezer hektár földje van a Nagy-Küküllő mentén.

megjelenéséhez is vezettek. Elmondható, hogy az EU alaposan átrendezte a helyi gazdasági viszonyokat, noha a nagy tömegek gondjait nem sikerült megoldania. Ennek ellenére ezen a szinten és a diskurzusok szintjén is folyamatosan jelen van. Az EU sokaknak csak divatos hívószó, de a támogató hatása – különösen a termelőkre és ezen belül a kistermelőkre – kérdőjeles: a fogyasztók jól jártak a csatlakozással, de a termelők nem mindig, mert nagyobb versennyel is szembe kell nézniük (vö. Csáki–Jámbor 2012). Románia 2008-as adatok alapján egyébként az egy hektárra és egy kedvezményezettre lehívott összegek tekintetében sem teljesített túl jól, a térségből Bulgária, Magyarország és Szlovákia is jobb mutatókkal rendelkezik (uo. 9. ábra, 906. oldal).

Nem konvencionális mezőgazdaság, zöld tudatosság

A mezőgazdaság és a falusi élet azért is kerülhetek a tág értelemben vett vidékpolitikák homlokterébe, mert Európát a kilencvenes évektől kezdve néhány nagy élelmiszer-ipari, mezőgazdasági eredetű botrány rázta meg, és az emberek egyre inkább elkezdtek érdeklődni az iránt, hogy amit megesznek, azt hogyan termelték meg és hogyan állították elő (vö. Knudsen 2007). Ezt az aggodalmat egy egyre inkább előretörő egészség- és testdiskurzus kísérte, így szinte természetes volt, hogy megszületnek az ipari, kemizált, nagykereskedelmi, közvetítők sorát feltételező, tartósítószerrel és csomagolóanyagot használó (egy szóban konvencionális) mezőgazdaság és élelmiszer-termelés alternatívái. Az európai példák közül úgy tűnik, a mezőgazdaságban és a rurális térségek előtt ma ez az egyik legnagyobb kihívás és lehetőség, a nem konvencionális módszerek körül egy erőteljes diskurzív tér jött létre, amely sok helyen a gyakorlatokat is megváltoztatta. Románia szinten ezt néhány, állami kezdeményezésre indított kampány kísérte, amelyek tájékoztatják a lakosságot a cukor, a zsír, a só káros hatásairól, korlátozzák az egészségtelen ételek forgalmazását (vagy többletadókat vetnek ki rájuk), és támogatják a helyi termelőktől származó termékek forgalomba kerülését és fogyasztását. A nagy keret tehát adott a pozitív változásokhoz, s noha a falusi emberek is tudatában vannak a káros hatásoknak – *ki tudja, mennyi mocskot, tápszert...izé, vegyszert etetnek meg velünk* (Cs. S.) – a tényleges gyakorlatokon nem változtatnak sokat. A diskurzív tér itt is létrejönni látszik, de a gyakorlatok szintjén nem jelennek meg a változások.

E változások keretében a helyi termékek újra megbecsültté kezdtek válni. De a változásokat nehezíti az, hogy az emberek rosszul értelmezik az organikus jellegét, a biogazdálkodást. Nem egyszer elegendő, hogy egy termék helyi legyen, és az előállítására részleteire vonatkozó többi kérdést ezzel meg is előzték: hiszen a falusi embert ezek az elképzelések természetközelinek, organikusnak és tisztának láttatják. A falusi emberek, akik bekapcsolódnak ebbe a diskurzusba, magukat ennek az inherens organicitásnak a részeiként tüntetik fel, és ha arról kérdezzük őket, milyen vegyszereket használtak a termék előállítására során, kategorikusan visszautasítják a rosszindulatú feltételezést. A városiak azt szeretnék, ha a falusiak organikusak lennének – és ezt a falusiak nagyon hamar megtanulták. Ugyanakkor Bonyhán egyetlen termelő sincs, aki a piacra szállítana és biogazdálkodást folytatna (saját maguknak termelő, értelmiségi háttérű kistermelőknél

találkoztam ilyen törekvésekkel). A változásokat az is késlelteti, hogy termékeikkel városi, a termelő és a fogyasztó közvetlen találkozását biztosító piacokra nem járnak (ezek a piacok távol vannak), a helyi piacon pedig ennek a zöld tudatosságának még nincs tökéletes ereje. Akik pedig a külső piacon eladnak, azok viszonteladókkal kerülnek kapcsolatba: a személyes találkozás és felelősségvállalás kimarad. Mint láttuk, sem Sz. J., sem J. J. nem veszi számításba ezeket a megfontolásokat a tejautomata működtetése, illetve a mangalicák tenyésztése során. A gyomirtó használata Bonyhán még mindig nagyobb gazdasági előnyöket jelent, mintsem az organikus termelésből származó bevételek. Az alábbi részlet jól mutatja azokat az együttes hatásokat, amelyek ma a növénytermesztést meghatározzák:

Egy idős férfi (80 év körüli) áll a szekere mellett. Három zsák szemes kukorica a szekéren, egy zsák nyitva. Az egyik zsákon egy véka.¹⁵² Közelebb lépek hozzá, és megkérdezem, mit árul. Elmagyarázza, hogy már túl öreg ahhoz, hogy kapáljon, és ezért szeretné eladni a kukoricáját, hogy az árából gyomirtót vegyen. Nem akar felhagyni a kukoricatermesztéssel, mert amit ő termel, az olcsóbb és egészségesebb (Részlet a terepnaplómból, bonyhai vásár, 2012. május 13.).

A költséghatékonyságról már beszéltem a korábbiakban: a helyiek – köztük volt agrárszakemberek is – pontos számításokkal tudják indokolni, hogy a gyomirtók és más vegyszerek használatával olcsóbban megoldják a termelést, mint ha fogadott munkaerőt fizetnének. És mivel a mezőgazdasági termelést folytató háztartások nagyobb része munkaerőben szegény, valamelyik megoldásra szüksége van. A vegyszerek használatát pedig nem akadályozza meg az egészségesről alkotott helyi kép, hisz fel sem merül, hogy a gyomirtó használata netán az egészségre és a környezetre káros lenne. Vagyis a vegyszerezett kukorica egyszerűen olcsó és egészséges. A zöld tudatosság egyelőre még csak divatos fordulat a faluban, a piaci gyakorlatokban nincsen jelen.

Együttműködés és szövetkezet

A kistermelők és családi gazdaságok által jellemezhető bonyhai gazdasági szerkezet feltételei mellett a szövetkezés és az együttműködés a kihívásokra adott válaszok egyike lehetne. A gazdaságok általában nem termelnek eleget, hogy jelen legyenek a piacon, alkupozícióik a felvásárlókkal, közvetítőkkal szemben rendkívül gyengék. Fontosságára a történeti példák is felhívják a figyelmet (vö. Gyimesi 1972; Somai 2007): a 19. század végétől a II. világháborúig a szövetkezeti formák között sok sikeres példát találunk. Bonyhán is működött magyar szövetkezet. Ma nemhogy az etnikai szövetkezetnek nincs semmi nyoma, de egyáltalán a szövetkezés gondolata is csak hipotetikus merül fel. Ugyanakkor a recens nemzetközi példák is azt mutatják, a kistermelők így tudják kivédeni a globális verseny

152 Régi úrmérték, 20 liternek felel meg. Falun és a mezőgazdaságban máig használatos.

hátrányait. Mindezek ellenére ma Bonyhán szövetkezeti formával nem találkozunk: a kollektív gazdaság felbomlásakor az emberek elutasították ezt a társulási formát. A fentebb bemutatott EU-s szabályok teljesen egyértelműen a nagyobb léptékű termelést támogatják, ezt a helyi gazdák is felismerték, és történtek kísérletek arra, hogy társuljanak, és együtt adják le a tejet. De ennek megvoltak a maga kockázatai: ha valaki romlott tejet adott le, azzal a többieknek a tejét is elrontotta. És mivel nem volt mindenkinek meg a megfelelő felszerelése, nagy esély volt rá – különösen nyáron –, hogy rossz minőségű tej kerüljön a közösbe. Az együttműködés tehát nem volt túl sikeres, a szövetkezési formákat más esetekben is igyekeznek elkerülni. Ebben benne lehet a szocializmus rossz tapasztalata is, de benne lehet egyáltalán ennek a formának az elutasítása. Az emberek nem bíznak egymásban. Ha szövetkeznek és együttműködnek, akkor a helyi világokból eredő nyomások hatására teszik, vagy formális kényszerek eredményeként: a faluban működött a szarvasmarhatartók egyesülete, amit a szubvenció igénylésének a szabályozása hívott életre és tartott életben. A ma is működő legeltető-társulat pedig csak így igényelheti a legelőre felvehető területalapú támogatást. Ezen felül nincsenek együttműködések, de a gazdák közben a szövetkezet szükségességéről beszélnek. Ami esetleg azért is fontos lehetne, mert mind az előbbieken bemutatott biogazdálkodásban és más alternatív termelési és forgalmazási megoldásokban segíthetne, mind pedig a márkásításban és a helyi termékek kitalálásában és forgalmazásában hasznos eszköz lehetne.

Faluturizmus, márkásítás, helyi termék

A faluturizmus ma Romániában gyakran használt terminus és elképzelés, amihez az elitek és a mindennapi emberek is nagy reményeket fűznek: a Bonyha környéki falvak vezetői is nem egy esetben ebben látták a vidéki kitörésnek a lehetőségét, és olyan települések is faluturizmusban gondolkodtak, ahol teljesen nyilvánvaló módon nincsenek meg a faluturizmus működtetéséhez szükséges feltételek. Ráadásul az is tudható, hogy a hagyományosan turisztikai célpontnak számító Székelyföldön sincs a turizmusnak akkora gazdasági felhajtóereje, mint azt gondolnánk.¹⁵³ Ennek ellenére a társadalomtudósok sokfelé azzal találkoznak, hogy a helyi vezetés turisztikai programok beindításában gondolkodik, mivel számukra a ruralitás értékei önmagában hordozzák azt a vonzóerőt, ami aztán a turistákat is odacsalogathatja. Ez nyilván az erdélyi ruralitáshoz kapcsolt differenciálatlan képekből eredeztethető: az erdélyi falu önmagában elegendő ahhoz, hogy a faluturizmus beinduljon. A faluturizmushoz kapcsolódó tervek Bonyhán és környékén legtöbbször inkább csak elképzelések, és nem előzi meg megvalósíthatósági tanulmány. Úgy tűnik, hogy ebben az esetben is inkább egy divatos áramlatra történő csatlakozásról beszélhetünk, mintsem jól körvonalazott tervekről. Ezzel együtt Bonyhán a két fő attrakció, amire a helyi elitek – románok és magyarok – a turizmust építeni szeretnék, a szászok és a nemesség valamikori

153 Beszélgetés Hargita és Kovászna megyék megyemenedzsereivel a VII. Szelterszi Társadalomtudományi Táborban, 2009. augusztus 22.

jelenléte, emlékezete. A környéken ezt még kiegészíti a borturizmus, de mivel Bonyha esetében ennek relevanciája kevés, arról a bortermelést külön taglaló fejezetben beszélek. Noha teljes mértékű egyetértés van a román és a magyar elitiek között (különösen a szászok vonatkozásában), hogy ez az a két elem, amire a turizmust építeni lehetne – hisz ezek az elemek ebből a szempontból fölötte voltak, és ekként vannak, a helyi etnikai és gazdasági mezőnek – nem valószínű, hogy ez a kettő elegendő lenne a turizmusszektor felvirágoztatásához, és az értelmezésekben is eltérések fedezhetők fel. A vidékiség tőkéje (*countryside capital*) ugyanis változatos elemekből áll, és az épített meg a kulturális elemek mellett a természeti értékeket is magában kellene foglalnia (Garrod et al. 2006: 118). Bonyha esetében a természeti oldal szinten teljes mértékben hiányzik (abban az értelemben legalábbis, hogy a helyi elitiek nem nagyon tudják, hogy mit is lehetne megmutatni ennek keretében), a másik kettő pedig nem teljes, illetve másként is értelmezik őket. Vannak ugyan szász épületek, de nincsenek szászok. A falvak általános képe nagymértékben megváltozott, és ezt még a helyiek is elismerik. Ráadásul a szász szellemi örökség csak az emlékezetben létezik, és ami még fontosabb: a vidék nem képezi részét a szász kulturális körútnak. A valamikori arisztokrata kultúrára a fentiek szintén érvényesek: a grófok Bonyhai kastélya megvan, a de a kastély környezete nagyon megváltozott. Bizonyos szempontból akár azt is lehetne mondani, hogy a kastély ma idegenül hat, hisz nem veszi körül park, nem vezet hozzá sétány stb. Ráadásul a hozzá kapcsolódó kultúra szintén csak az emlékezetben létezik. És ami még fontosabb: a magyarok egy erőteljes magyar etnikai mezőben helyeznék el, a románok pedig inkább egy egyetemes, deetnicizált mezőben (hisz számukra a Bethlenek csak ebben az esetben vannak fölötte a helyi etnikai mezőnek). A konszenzus ellenére arra vonatkozóan nincsenek ötletek, hogy miként is lehetne ezeket az elemeket kulturális örökséggé formálni és bevezetni a turisztikai piacra. A magyarok között még az is kérdés, hogy a hagyomány szerint Árva Bethlen Katától hátramaradt kegytárgyakat be lehetne-e mutatni mint Árva Bethlen Kata tárgyait, hisz nincs rá történeti bizonyíték. Ezen a ponton, úgy tűnik, a helyiek megint külső segítséget várnak, ezért is lehet érvelni amellet, hogy a viselkedésük, és ahogy a jövőt elképzelik leginkább a fejlesztési ruralitás (*developmental rural*) és turisztikai ruralitás (*touristic rural*) kombinációjaként írható le: külső segítségre támaszkodnak, de így általában annak formálásában már nem tudnak részt venni, csak kiszolgálják a megfogalmazott elvárásokat. Mezőgazdasági termékeiket már nem tudják eladni, vagy kisebb mértékben tudják eladni, így megpróbálják eladni a történelmüket, az életmódjukat, a környezetüket és ezeknek a képét.

Ehhez szorosan kapcsolódik a helyi termékek imázsának megteremtése, márkásítás és a helyi márkáknak az eladása: az erdélyi falusi emberek is felismerték, hogy a helyi termékekről kialakult kép gyökeres változásokon ment keresztül. A *helyi*, a *kis léptékű*, a *kézzel készített*, a *családi*, a *hagyományos*, a *történelmi* gyakori márkaszereplőkké váltak az erdélyi piacon (a szónak piachely és általános tranzakciók lebonyolítás értelmében is), és ezek hivatottak jelezni a termékek szinten megfizethetetlen értékét és kapcsolatát egy hellyel, egy kultúrával, egy családdal, a ipari előállítás és a globális kereskedelem előtti időkkel. Erdélyben ez néhány falunak, kisebb-nagyobb szinteken sikerült: a mérai tejtermékek és décei gyümölcsök, a hóstáti zöldségek Kolozsváron, a korondi kerámia, a

kalotaszegi népi textília csak példák a sorból, de gondolhatunk akár tájakra vagy táji elemekre, netán akár vadon termő gyümölcsökre, növényekre is. Ezeket nem egyszer helyi fesztiválok keretében is reklámozzák (Szabó Á. T. 2012): a vásárlóknak nemcsak termékekre, hanem a hozzájuk kapcsolódó mítoszokra és kulturális elképzelésekre is szükségük van.¹⁵⁴ Bonyhán a szász kultúrán és az arisztokraták emlékezetén kívül nincsen ilyen helyi termék. És mint láttuk, annak a kommodifikációja még nem zajlott le, tehát valójában nem beszélhetünk termékről. A mezőgazdasági termékek (tej, zöldség, gyümölcs) esetében talán hiányzik a közeli város, amely ösztönző erőként hathatna. A bor és a szőlő pedig több faluban is centrális szerepet töltene be – azonban a márkásításában, mint látni fogjuk, nem a helyiek a legsikeresebbek. Bogácson ugyan most már néhány éve szervezik a Szőlőfesztivált (*Festivalul Strugurilor*), de az inkább a mai román műfolklórt felvontató rendezvény, mintsem a falu (szász) borászati hagyományait újraértékelő, márkásító elképzelés.

Következtetések

Az 1989 után újjáéledő kisüzemi gazdaságok – bár volt előttük paraszti minta, amiből hasznosítottak is – a kollektivizálástól a privatizációig eltelt időszak változásai következtében, illetve az átmenet folyamatai hatására nem, vagy csak nagyon részlegesen építettek magukba ezekből a hagyományokból. Egy sajátos, de az új körülmények között nem feltétlen életképes gazdálkodási forma jött létre, amelyet viszont mégis többen fenntartottak: akik ki tudtak ebből törni, azok a gazdasági hasznon kívül, akik nem, azok a bizonytalanságok közepette nyújtott anyagi vagy morális háttér miatt. Bonyha központ szerepe a régió belül nem tudott újrafogalmazódni, bár valamiféle relatív központoszerepet községközpontként őriz. De a szocializmusban kialakult regionális hangsúlyok a Kis-Küküllő vidékiek szempontjából csak annyiban rendeződtek át, hogy Dicsőszentmárton elveszítette vonzóerejét, ez pedig tovább fokozta a vidék perifériává válását. A gazdasági súlytalanodásban tehát többes szempontok követhetők nyomon. A közvetlenül elérhető piacok az agrárgazdaságban hiányoznak: Sz. J. azért nem választotta Marosvásárhelyt a tejautomata helyszínéül, mert az csak akkor érte volna meg, ha egyszerre két automatát üzemeltet, és egy utazással kettőben is le tudja bonyolítani a tej frissítését. A vidékiség és az agrárium egyik jellemzőjévé így e térségben (is) a bizonytalanság vált, aminek az enyhítésére az emberek különféle stratégiákat alkalmaznak. Noha a tényleges gazdasági stratégiákban románok és magyarok között nincs sok különbség, a beágyazódási diskurzusok mégis különböznek, illetve a cigányokéi ezektől merőben eltérnek. A tulajdon

154 Az erdélyi gyümölcsfesztiválok kialakulását, jelentéseit, funkcióit az utóbbi években Nagy Zsolt kutatta. Konferencia- és TDK-előadásából, szemináriumi bemutatóiból sokat tanultam. Legteljesebb, a témát feldolgozó munkája még kéziratban van. Lásd Nagy Zsolt: *Kitalált hagyományok – lokális ünnepek. A belső-erdélyi és partiumi gyümölcsfesztiválok kialakulásának kulturális, gazdasági és társadalmi kontextusa.*

megoszlásában, annak használatában a románok és a magyarok között nem, de a cigányok és a nem cigányok között markáns határ húzódik. A földtulajdon használatában a polarizáció és a szétaprózódás egyszerre vannak jelen: akik kitértek, azok földet vásárolnak vagy bérelnek, akiknek az áttörés nem sikerült, a család erőforrásaitól függően megművelik vagy bérbe adják a földeket. A kis gazdaságok és a nagyobb gazdaságok párhuzamosan vannak tehát jelen, ráadásul úgy, hogy a nagyban, legalábbis annak bizonyos ágazataiban benne lehet a kisgazdaság viselkedésmódja. És ez újra felveti a paraszti társadalom rétegzettségével szemben is megfigyelhető egységéről a szakirodalomban írottaknak az esetleges mai érvényességét (vö. Egyed 1981: 228–229): ha az már nem is igaz, hogy a föld iránti vágy kötné össze ezeket az embereket, az életmódban és a viselkedésekben mutatkozik valamiféle egységesség. Éppen ezért – és hogy a külső világ, helyi világ viszonyrendszerét is érzékeltessem – nem kategóriákról, hanem integrációs szintekről mint viselkedésformákról beszélek. Hisz egyik érvem épp az, hogy a külső integrációnak a fontossága nagyon megnőtt. Következésképp a helyi világok megértésében a külső szereplők jelenlétét is meg kell értenünk, legyen az maga a megfoghatatlan állam, vagy egy mégoly megfogható (de kampányban nem mutatkozó) megyei pártember is – aki növelni és rontani is tudja a helyiek gazdasági esélyeit. Vagy meg kell értenünk a városiak elvárásait, vagy az Európai Uniónak az elképzeléseit: a falu ezeknek az erőtereknek hatására is alakul. Bonyhá nyitott, mint sok más falu, de sok szempontból még hagyományos, ahol a helyi tőkék és erőforrások újraértékelése és fogalmazása nem sikerült teljesen. A változatos vidéki tőkével rendelkező falvak vagy a városok környékén, vagy olyan helyeken vannak, amelyeket látogatnak a turisták. A turizmus és ezek az új ideológiák is régióképző tényezők lehetnek, és úgy tűnik, egyelőre Bonyhára kedvezőtlen hatást gyakoroltak. Bonyhán az új erőforrások még nem mind és nem mindenkinek érhetőek el, ráadásul a helyiek szerepe ebben az új erőforrások körülötti (helyi–külső, falusi–városi, romániai–európai) alkufolyamatban igen csak kérdőjeles.